

ΘΕΜΑΤΑ ΨΥΧΟΔΥΝΑΜΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΟΨΥΧΙΑΤΡΙΚΗΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗ Γιάννη Τσιάντη

ΚΨ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ

Η θεωρία της έμφυτης διυποκειμενικότητας: Βασικές αρχές

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο παρόν άρθρο περιγράφουμε και συζητούμε σύντομα τις βασικές αρχές της αναπτυξιακής θεωρίας της *έμφυτης διυποκειμενικότητας* ή συντροφικότητας την οποία έχει εισηγηθεί ο C. Trevarthen (1931-). Βιογραφικά στοιχεία για τον Trevarthen υπάρχουν στο Παράρτημα 1, τα οποία είναι χρήσιμα για την κατανόηση της θεωρίας του.

Η θεωρία της έμφυτης διυποκειμενικότητας έχει έναν ψυχοβιολογικό προσανατολισμό, χωρίς να παραβλέπει την ισχύ των πολιτισμικών παραγόντων κατά την οντογένεση. Η έμφαση, παρ' όλα αυτά, είναι *ψυχοβιολογική* και αυτό έχει σχέση κυρίως με τις επιλογές, την προοπτική, τις σπουδές, τη μαθητεία και την έρευνα του Trevarthen κοντά σε ονομαστούς ψυχονευρολόγους, όπως ο Roger Sperry (βλ. Παράρτημα 1). Η έμφαση αυτή δεν αναστέλλει τις κοινωνικές ευαισθησίες και τις θέσεις του Trevarthen για τη σύγχρονη κουλτούρα, επιστήμη, κοινωνία, ψυχολογία και εκπαίδευση, όπως με σαφήνεια θα φανεί στο τέλος του κειμένου.

Ο Trevarthen αναζητά τη γένεση των ψυχολογικών δομών και λειτουργιών *προγεννητικά*, στο υπό διαμόρφωση νευρικό σύστημα. Η ωρίμαση του νευρικού συστήματος οδηγεί στην ανάπτυξη των ψυχολογικών δομών, μια ανάπτυξη που *εξαρχής* βασίζεται, πρώτον, σε αλληλεπιδράσεις ενδογενών παραγόντων και, δεύτερον, στις αμοιβαίες σχέσεις του αναπτυσσόμενου εγκεφάλου με άλλους πιο ώριμους εγκεφάλους ή με περισσότερη ακρίβεια στις σχέσεις του αναπτυσσόμενου υποκειμένου με πιο ώριμα υποκείμενα (Trevarthen, 1973, 2005, 2007· Murray & Trevarthen, 1985).

Στο πρώτο υποκεφάλαιο περιγράφουμε εν συντομία τις βάσεις της θεωρίας και το θεμελιώδη ρόλο των κινήσεων στην επικοινωνία. Στο δεύτερο υποκεφάλαιο αναπτύσσουμε τις βασικές αρχές της θεωρίας του Trevarthen για τη διυποκειμενικότητα. Στο τρίτο υποκεφάλαιο περιγράφουμε τις τέσσερις περιόδους ανάπτυξης της διυποκειμενικότητας κατά το πρώτο έτος της ζωής. Στο τέταρτο υποκεφάλαιο περιγράφουμε τη φύση και το ρόλο των συγκινήσεων στην ανάπτυξη, κυρίως κατά τη βρεφική ηλικία. Στο τελευταίο υποκεφάλαιο, «Αντί Συζήτησης», αφήνουμε τον ίδιο το λόγο του Trevarthen να κλείσει την παρούσα εργασία.

Λόγοι χώρου δεν επιτρέπουν μια αναλυτική έκθεση των *ερευνητικών ευρημάτων* στα οποία ο Trevarthen στηρίζει τη θεωρία του. Εκτός από τα ευρήματα της ψυχολογικής έρευνας, ο Trevarthen στηρίζει τη θεωρία του σε ευρήματα αρκετών άλλων επιστημών (βλ. παρακάτω). Στο παρόν κείμενο οι αναφορές σε ψυχολογικά ερευνητικά ευρήματα, τα οποία ο ίδιος χρησιμοποιεί για να στηρίξει τη θεωρία του, θα είναι επιλεκτικές, για τους παραπάνω λόγους.

Η θεωρία του Trevarthen βασίζεται αφενός στις θεωρητικές του συλλήψεις, στο ερευνητικό του έργο και σε εκείνο των συνεργατών του και αφετέρου στις θεωρίες και στις μελέτες άλλων ερευνητών. Ως προς τις τελευταίες, ο Trevarthen βασίζεται:

- στο έργο του δασκάλου του Roger Sperry (βλ. Sperry, 1952, 1990) πάνω στο διαχωρισμένο και στο μη διαχωρισμένο εγκέφαλο. Για τον Sperry, βασική λειτουργία του νου είναι η *παραγωγή πράξης*, η δε συνείδηση, που αναδύεται σταδιακά από τον εγκέφαλο, *βασίζεται αλλά δεν ανάγεται* σε αυτόν. Η συνείδηση, κατά τον Sperry, συνιστά έναν ενεργό, *αιτιακό* προσδιοριστικό παράγοντα, ουσιαστικό για τον έλεγχο του ομαλού εγκεφάλου (Sperry, 1990, σ. 384),
- στη θεωρία του Bernstein (1967) για τις κινητικές εικόνες του ΚΝΣ και στα σχετικά με αυτές ευρήματα του Jeannerod (1994),
- στη θεωρία του Hess (1964) για την εξισορρόπηση των λειτουργιών που κατευθύνονται προς το *περιβάλλον* και των λειτουργιών που κατευθύνονται προς τον *ίδιο τον οργανισμό*,
- στη σχετική με τις συγκινήσεις θεωρία του Δαρβίνου,
- στα ευρήματα της σύγχρονης βρεφικής ψυχολογίας και της αναπτυξιακής ψυχολογίας, καθώς και στη γνώση των κλασικών και των σύγχρονων θεωριών της ψυχολογίας (ψυχανάλυση, θεωρία της μορφής, θεωρία του Jean Piaget, του Lev Vygotsky, του δασκάλου του Jerome Bruner και άλλων σύγχρονων θεωρητικών και ερευνητών της βρεφικής κυρίως ανάπτυξης),
- σε σύγχρονα νευροεπιστημονικά ευρήματα, π.χ. το εύρημα των κατοπτρικών νευρώνων από την ομάδα του Rizzolati (Rizzolati, Fogassi & Gallese, 2000), ευρήματα από τη νευροανατομία και τη νευροχημεία των συγκινήσεων (Panksepp & Smith-Pasqualini, 2005), την εμβρυολογία, τη μοριακή βιολογία και τις σύγχρονες νευροεπιστήμες κ.ά. (Trevarthen, 1974, 1977, 1980, 1993, 1998, 1990b, 2005, 2007· Trevarthen, Aitken, Vandekerckhove, Delafield-Butt and Nagy, 2006).

Η παραπάνω αδρή περιγραφή των βασικών επιρροών πιθανόν να βοηθήσει στην κατανόηση της *προοπτικής* που υιοθετεί ο Trevarthen για την ανθρώπινη ανάπτυξη.

2. ΟΙ ΒΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

Για τον Trevarthen, οι δομές του νου διαμορφώνονται στον εγκέφαλο, ο οποίος θέτει τα θεμέλια των ανώτερων ψυχολογικών λειτουργιών κυρίως κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης, αλλά και επί ενάμιση περίπου χρόνο μετά τον τοκετό, ιδίως κατά τους πρώτους έξι μήνες (Trevarthen, 1973, 1990b· Trevarthen et al., 2006).

Υποστηρίζει ότι το πλάνο ανάπτυξης του νου είναι ενδογενές, αλλά τα γονίδια από μόνα τους δεν μπορούν, δεν επαρκούν για την ανάπτυξη της ομαλής ψυχολογικής λειτουργίας ή την εμφάνιση μιας ειδικής και μόνιμης νόσου. Η έκφραση των γονιδίων εξαρτάται (α) από μεταβολικούς, ορμονικούς, νευρικούς και άλλους παράγοντες του οργανισμού, και (β) από εγγενείς συντονισμούς του οργανισμού με τον οργανισμό και τον ψυχισμό της μητέρας κατά τη διάρκεια της κύησης και στη βρεφική ηλικία. Το ενδογενές πλάνο της ανάπτυξης βασίζεται, π.χ., σε δια-νευρωνικές συνδέσεις και είναι έμφυτο, με την έννοια ότι διαμορφώνεται στα πρώιμα στάδια της κύησης, όπου τα εξωτερικά ερεθίσματα δεν το επηρεάζουν τόσο όσο αργότερα. Υποστηρίζει ότι κατά τη διάρκεια της κύησης υπάρχει ένα πολύ ειδικευμένο νευρωνικό δίκτυο μακρονευρώνων και μικρονευρώνων (οι οποίοι πριν και μετά τη γέννηση προστίθενται στα διάκενα των πρώτων), το οποίο «σχεδιάζει» όλες τις πρωτογενείς λειτουργίες και συντονίζει τα αναδυόμενα πεδία κίνησης και αντίληψης. Οι δύο αυτοί τύποι νευρώνων βρίσκονται πολύ συχνά σε ανταγωνισμό. Οι μικρονευρώνες πολλαπλασιάζονται, μεταναστεύουν μέσα στον εγκέφαλο, υφίστανται κυτταρικό θάνατο, δημιουργούν νέες συνάψεις και νέα συστήματα με τους μακρονευρώνες, ενώ μετά τη γέννηση συνεχίζονται κάποιες κρίσιμες αλλαγές (διαφοροποιήσεις και επανολοκληρώσεις) σε μέρη του εγκεφάλου που υφίστανται συναπτογένεση και επιλεκτικό άνοιγμα και κλείσιμο στα σημεία διακυτταρικής επικοινωνίας. Όμως η ανάδυση του ενδογενούς πλάνου είναι μέρος μόνο της ιστορίας της ανάπτυξης.

Ο Trevarthen υποστηρίζει ότι από την αρχή της κύησης υφίσταται ο *αμφοτερόνομος συντονισμός* και στο τελευταίο τρίμηνο της εγκυμοσύνης ο *συρρυθμικός συντονισμός* εμβρύου-μητέρας. Ο αμφοτερόνομος συντονισμός λειτουργεί στο επίπεδο της φυσιολογίας και αναφέρεται στον *αμοιβαίο* συντονισμό του αυτόνομου νευρικού συστήματος του εμβρύου με το αυτόνομο νευρικό σύστημα της μητέρας, δηλαδή *αμφίπλευρος* συντονισμός των δύο αυτόνομων νευρικών συστημάτων, σε αρκετά επίπεδα (π.χ., συμπαθητικό, παρασυμπαθητικό, αμοιβαία ρύθμιση σε επίπεδο νευρικών και ενδοκρινικών συστημάτων). Ο συντονισμός αυτός είναι ορατός όχι μόνο κατά την κύηση (π.χ., πλακούντας και άλλα όργανα), αλλά και κατά τη βρεφική ηλικία (π.χ., στο θηλασμό). Ο συρρυθμικός συντονισμός λειτουργεί στο ψυχολογικό επίπεδο και αναφέρεται στον αμοιβαίο συντονισμό των κινήτρων και των συγκινήσεων βρέφους-μητέρας, ο οποίος αρχίζει από το τρίτο τρίμηνο της εγκυμοσύνης. Η αμοιβαία ρύθμιση βρέφους-μητέρας στο ψυχολογικό επίπεδο ονομάστηκε *συρρυθμία*

λόγω της από κοινού ρύθμισης, αλλά και του ρόλου των κινητικών ρυθμών στον αμοιβαίο συντονισμό των δύο συντρόφων. Ο αμφοτερόνομος συντονισμός και ο συρρυθμικός συντονισμός είναι μεταξύ τους συνδεδεμένοι και με αμοιβαίο τρόπο συντονισμένοι από το τελευταίο τρίμηνο της εγκυμοσύνης και μετά. Αυτό που τελικά εννοεί ο Trevarthen είναι ότι με τους αμοιβαίους, τους αμφίπλευρους αυτούς συντονισμούς, το βρέφος και η μητέρα οδηγούνται σε μία κοινή, ευεργετική και για τους δύο σχέση, μέσα στην οποία επιτυγχάνουν περισσότερα πράγματα από όσα θα επιτύγχανε κάθε οργανισμός μόνος του. Αυτή είναι μια άλλη όψη ή έκφραση της διυποκειμενικής φύσης της ανάπτυξης και του ελέγχου του στρες (βλ. λεπτομέρειες στους Trevarthen, Aitken, Vandekerckhove, Delafield-Butt and Nagy, 2006). Κάθε όψη της ψυχολογικής ανάπτυξης βασίζεται στο ενδογενές πλάνο και στη συντονισμένη, αμοιβαία δράση των δύο παραπάνω τύπων συντονισμού. Στη γέννηση οι ψυχολογικές ικανότητες δεν έχουν αναπτυχθεί πλήρως ούτε είναι πλήρως λειτουργικές, η δε πλήρης έκφρασή τους εξαρτάται από την ωρίμαση και από τις επαφές με το περιβάλλον. Έτσι, οι ψυχολογικές λειτουργίες αναπτύσσονται από την αμοιβαία ρύθμιση των κυττάρων μέσα στο σώμα και την αμοιβαία ρύθμιση των προσώπων μέσα στο κοινό τους περιβάλλον (Trevarthen, 1973, 1980, 1984· Trevarthen & Aitken, 2003) [βλ. επ. στη γλώσσα μας σχετικά κείμενα του Trevarthen (Trevarthen, 1992a, b· Trevarthen, 1997, 2007)].

Για να προσεγγίσει την ανθρώπινη επικοινωνία και πιο ειδικά τις *επικοινωνιακές εκφράσεις* των ανθρώπων, ο Trevarthen προσεγγίζει τη λειτουργική οργάνωση των *κινήσεων* και του ελέγχου τους στον εγκέφαλο και στο σώμα.

Υποστηρίζει ότι κάθε κίνηση διαθέτει *χρονικό συντονισμό* και *προγραμματισμένο ξεδίπλωμα*, που εμπεριέχει τα μέρη του σώματος και κάποια αξιολόγηση των στόχων του ίδιου του οργανισμού. Διακρίνει τρεις συντονισμένες μεταξύ τους πλευρές στις *κινήσεις επικοινωνίας*:

α) την *κινηματική*, δηλαδή το πρότυπο της χρονικής διαμόρφωσης του κινητικού συντονισμού, ο ρυθμός του οποίου εξαρτάται από συζευγμένους βιοφυσικούς ταλαντωτές¹ και περιλαμβάνει τη στάση του σώματος, τις χειρονομίες, τις εκφράσεις του προσώπου και τις φωνοποιήσεις·

1. Σύμφωνα με τον Trevarthen (1986, 2007· Trevarthen et al., 2006), για την επίτευξη του κινητικού συντονισμού απαιτούνται αφενός *προληπτικές* τροποποιήσεις των ώσεων διέγερσης, που εκπορεύονται από τα κινητικά κέντρα, και αφετέρου *προληπτικοί* συγχρονισμοί και προσανατολισμοί των αισθητηριακών συστημάτων. Για το σκοπό αυτό απαιτούνται νευρωνικοί ταλαντωτές, σερβομηχανικά και νευροανατομικά συστήματα με ιεραρχική διάταξη. Βιολογικός-φυσικός ταλαντωτής είναι το όργανο που εκτελεί ή το σύστημα που ελέγχει την εκτέλεση μιας ταλάντωσης – μιας κίνησης με κανονικά κυμαινόμενη ένταση στη μονάδα του χρόνου. Σε αντίθεση με τους φυσικούς ταλαντωτές, οι βιολογικοί-φυσικοί ταλαντωτές είναι συστήματα του ΚΝΣ που παρέχουν ενδογενείς *χρονικές* βάσεις για πολλές συμπεριφορές

β) την *ενεργητική*, δηλαδή τα χαρακτηριστικά διανομής και εξοικονόμησης ενέργειας των κινήσεων (ένταση, ισχύς, ομαλότητα, κανονικότητα, δύναμη, προσπάθεια κ.ά.) που ανακλούν τη δυναμική και τη ζωτικότητα των κινήτρων επικοινωνίας, και

γ) τη *φυσιογνωμική*, δηλαδή τις συστηματικές διαφορές σε ανατομικό επίπεδο των κινήσεων επικοινωνίας (σωματικής στάσης, χειρονομιών, εκφράσεων του προσώπου και φωνοποιήσεων), οι οποίες συνιστούν σαφείς, μη στατικές κατηγορίες, με διαδοχικές χωριστές ενέργειες η κάθε μία.

Για να λάβει χώρα η (δυαδική) επικοινωνία, με τη μορφή του αμοιβαίου μοιράσματος (π.χ., πράξεων, χρόνου, κινήτρων, προθέσεων, προσδοκιών, ιδεών και συγκινήσεων), ο εγκέφαλος κάθε συντρόφου πρέπει να έχει:

α) αναπαραστάσεις αδράνειας, τοπογραφίας, συμμετρίας και πολικότητας του σώματός του *εν στάσει και εν κινήσει*,

β) αναπαράσταση του σώματος του άλλου, και

γ) αναπαράσταση της *τρέχουσας αλληλεπίδρασής τους* (Trevarthen, 1980, 1986).

Ο Trevarthen (1998) προχώρησε σε μια εξειδίκευση της σχέσης των τριών αυτών αναπαραστάσεων μετά την αποδοχή της θεωρίας του *δυνητικού άλλου* στον εγκέφαλο του νεογνού (βλ. παρακάτω).

Ορίζει την *κίνητοποίηση* (motivation) ως μια εσωτερική κατάσταση ενεργοποίησης που ωθεί τον οργανισμό σε δραστηριοποίηση. Ο όρος «κίνητρα» (motives) αναφέρεται στους ειδικούς μηχανισμούς που εγείρουν τα δυναμικά της κίνητοποίησης, δηλαδή σε διακριτές, οργανωμένες μορφές παρακίνησης, που κατευθύνονται προς ειδικούς στόχους. Ο Trevarthen ενδιαφέρεται για τις ενυπάρχουσες στον εγκέφαλο οργανωμένες μορφές παρακίνησης, δηλαδή τα *εγγενή κίνητρα* (Trevarthen, 1990a, σ. 340).

Υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι διαθέτουν *έμφυτα κίνητρα συνεργασίας*, τα οποία κατά την επικοινωνία κάνουν δυνατό τον κατοπτρισμό και τη συνήχηση του νου του ενός συντρόφου στο νου του άλλου – καθρέπτισμα και συνήχηση μεταξύ *σύστοιχων αντιληπτικο-κινητικών δομών*. Αυτή η αμοιβαία νοητική, εκφραστική και κινητική σύμπραξη και συνάντηση εμπεριέχει αφενός ένα σχεδιασμένο και *προβλεπτικό συντονισμό* (προβλεπτικές, δηλαδή *αναμενόμενες κινητικές εικόνες*) των δύο συντρόφων και αφετέρου μια ικανότητα για επικοινωνιακές *εμπλοκές και απεμπλοκές*. Η ενσυναισθητική αυτή επικοινωνία οδηγεί στην *άμεση, αδιαμεσολάβητη από αναπαραστάσεις, αντίληψη/μετάδοση* των συγκινήσεων, των κινήτρων και των προθέσεων του άλλου – κοινών ή περίπου κοινών στην επιτυχή επικοινωνία. Η «μετάδοση» αυτή, προσθέτει ο Trevarthen, ανιχνεύεται στη βιολογική-μηχανική ανάλυση των κινήσεων,

(ρύθμιση βιολογικών κύκλων των σωματικών λειτουργιών, χρονικό πλαίσιο εκούσιων και ακούσιων κινήσεων κ.ά.).

στις ηλεκτροφυσιολογικές καταγραφές, στις νευροαπεικονιστικές καταγραφές και στα σχετικά ψυχολογικά πειράματα, τα οποία είχαν ως υποκείμενα βρέφη και ενήλικες. Κάθε ζώο, συμπεριλαμβανομένου του ανθρώπου, *εκφράζει συγκίνηση με τον τρόπο που κινείται*. Ο ρυθμός και ο συγχρονισμός της κίνησης είναι ενδογενείς και εξαρτώνται από το βαθμό και την ένταση των φυσικών και των χημικών διεργασιών που λαμβάνουν χώρα στα διάφορα εγκεφαλικά συστήματα (Trevarthen, 1986, 1990, 2007· Trevarthen & Aitken, 2003).

3. ΒΑΣΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

Στις μελέτες του πάνω σε ζεύγη μητέρων-βρεφών, που άρχισαν το 1968, στο Τμήμα Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Χάρβαρντ, ο Trevarthen παρατήρησε περιπτώσεις *σκόπμιων* βρεφικών κινήσεων, ακόμα και στα νεογνά. Μετά από επίμονες και χρονοβόρες μικρο-ανалύσεις κατάλαβε ότι τα νεογνά βρέφη έχουν μεγαλύτερη επίγνωση του περιβάλλοντος, ότι συλλαμβάνουν πιο νωρίς και πιο εύκολα τις διαφορετικές ποιότητες ανθρώπων και πραγμάτων και ότι έχουν περισσότερη ικανότητα επικοινωνίας από όσο πίστευαν οι περισσότεροι ψυχολόγοι στα τέλη της δεκαετίας του 1960. Υποστήριξε ότι τα νεογνά και τα νεογνά βρέφη, όπως και οι ενήλικοι (Bernstein, 1967), διαθέτουν *έτοιμα προγράμματα κίνησης* και ότι η βρεφική εμπειρία βασίζεται σε *προδιαθέσεις* που κατευθύνονται σε ορισμένες *έμφυτες μορφές δράσης*. Επίσης, η βρεφική προδιάθεση για την αντίληψη του κόσμου λειτουργεί ως φίλτρο για την επιλογή χρήσιμων, ειδικών ερεθισμάτων. Η αντιληπτική πρόσβαση στους περιβαλλοντικούς ερεθισμούς εξαρτάται από το πώς το βρέφος κινείται προσαρμόζοντας τους αισθητηριακούς υποδοχείς ώστε να ανακαλύψει τη *θέση στο χώρο* και τις *αλλαγές των ερεθισμάτων*. Ονομάζει αυτά τα πρότυπα δράσης *στοιχειώδεις προθέσεις*, επειδή προσανατολίζονται προς κάποιους στόχους ή προς κάποια ιδιαίτερα είδη εμπειρίας. Σε επίπεδο αντίληψης και πράξης, αυτά τα προγράμματα κινητικής δράσης συνιστούν την *έμφυτη, υλική βάση της πρόθεσης*, η οποία υλική βάση ιχνηλατείται στον εγκέφαλο (Trevarthen, 1977, σ. 232· Trevarthen, 1974, 1977, 1980, 1982, 1992a, 2007).

Ο Trevarthen υποστηρίζει ότι τα συνειδητά και εκούσια πρότυπα κινητικής δράσης που παρατηρούνται στους ενήλικους είναι επίσης λειτουργικά, σε μια *πρώτη στοιχειώδη μορφή*, στα νεογνά του ανθρώπου. Κατά τη διάρκεια του πρώτου έτους οι αυθόρμητες νεογνικές προθέσεις υφίστανται κάποιες προδιαγεγραμμένες συστηματικές αλλαγές, οι οποίες θυμίζουν τους κύκλους διαφοροποίησης και συμπληρωματικής επανολοκλήρωσης, με επιλεκτικό χάσιμο μερών, που παρατηρούνται στο μορφολογικό μετασχηματισμό του εμβρύου. Θεωρεί ότι οι νεογνικές κινήσεις των ματιών, της προσέγγισης, της κίνησης για σύλληψη και της βάδισης είναι *προ-λει-*

τουργικές, δηλαδή πρώιμες εκδηλώσεις ενός προς το παρόν κρυμμένου, μη πλήρως λειτουργικού κινητικού προτύπου. Πρόκειται για συστήματα τα οποία κατά το πρώτο έτος θα γίνουν πλήρως λειτουργικά μέσω μιας προγραμματισμένης αναπτυξιακής πορείας με τη βοήθεια των Σημαντικών Άλλων (Trevarthen, 1977, 1979a, b, 1986, 2007).

Για τον Trevarthen, η ανθρώπινη ικανότητα επικοινωνίας εξαρτάται από έμφυτες προδιαθέσεις και βασίζεται στη χρήση ενός *αριθμού μυών έκφρασης*, τον οποίο διαθέτουν τα βρέφη του ανθρώπου και μέσω αυτού ρυθμίζουν τη συμπεριφορά του ενήλικου συντρόφου τους. Οι εκφράσεις του τελευταίου παράλληλα ρυθμίζουν τη βρεφική συμπεριφορά – η ψυχολογική συρρύθμιση. Υποστηρίζει ότι κατά τη βρεφική ηλικία υφίσταται και λειτουργεί ένας έμφυτος, εξαιρετικά σύνθετος μηχανισμός που προδιαγράφει τη συνεργατική νοημοσύνη των ενηλίκων, *μηχανισμός πιο γενικός από εκείνον της γλώσσας*. Στην αλληλεπίδραση μητέρας-βρέφους, η έντονη αμοιβαιότητα της συμπεριφοράς τους ξεκινά από το βρέφος, το οποίο αντιδρά φιλικά στη φιλική συμπεριφορά της μητέρας. Στη συνέχεια η μητέρα διατηρεί την επικοινωνία, δεχόμενη τις βρεφικές εκφράσεις ως *δηλωτικές μιας συγκίνησης*, την οποία μπορεί να μοιραστεί με το παιδί της, εκφράζοντας και επιστρέφοντας την με τον ίδιο τρόπο. Στην επικοινωνία αυτή παρατηρείται μοίρασμα των υποκειμενικών καταστάσεων των δύο συντρόφων. Περιεχόμενο της επικοινωνίας των νεαρών βρεφών είναι καθεαυτή η αμοιβαία συναλλαγή, το *μοίρασμα*, που λαμβάνει χώρα στη *διαπροσωπική δυάδα*, η οποία, *φαινομενολογικά, προηγείται του εαυτού* (Trevarthen, 1974, 1977, 1993, 1998, 2005, 2007).

Υποστηρίζει ότι τα βρέφη διαθέτουν μια *έμφυτη ικανότητα για διυποκειμενικότητα*, δηλαδή μια εγγενή ικανότητα για αμοιβαία αναγνώριση και επικοινωνιακή συναλλαγή, μια εγγενή ευαισθησία προς εξειδικευμένες εκφραστικές κινήσεις επικοινωνίας, μια διεργασία κατά την οποία συντελείται μεταβίβαση των νοητικών περιεχομένων των δύο συντρόφων. Στη διυποκειμενική επικοινωνία συντελείται ένα είδος «διαβάσματος» του υποκειμενικού κόσμου του άλλου – των κινήτρων, των συγκινήσεων, των προθέσεων, των προσδοκιών, της επίγνωσης, των ιδεών του άλλου. Η έμφυτη διυποκειμενικότητα στη θεωρία του Trevarthen θεωρείται ως η παρωθητική δύναμη, το κίνητρο και ο ρυθμιστής της ανθρώπινης ψυχολογικής ανάπτυξης. Ρυθμίζει τις διαπροσωπικές σχέσεις, ωθεί τους ανθρώπους σε συνεργασία με επίγνωση και σκοπούς, προικίζει τα βρέφη με την ικανότητα αναγνώρισης και ελέγχου των προθέσεων επικοινωνίας και με την ικανότητα του μοιράσματος. Η διυποκειμενική ικανότητα *αυτορρυθμίζεται*, αναζητώντας ερεθίσματα σε έναν κόσμο όπου οι *ουσίες των προσώπων και των φυσικών (άψυχων) αντικειμένων* είναι πολύ διαφορετικές (Trevarthen, 1980, σ. 70). Γι' αυτό, θα υποστηρίξει ο Trevarthen, υπάρχουν δύο έμφυτα είδη κινήτρων, ένα για τα πρόσωπα και ένα για τα πράγματα. Στη διυποκειμενική επικοινωνία οι δύο σύντροφοι συμβιώνουν μοιραζόμενοι ο ένας το περιεχό-

μενο του νου του άλλου – η υποκειμενική εμπειρία καθίσταται διυποκειμενική ακριβώς λόγω αυτού του μοιράσματος.² Εκτός από τα μοιράσματα που περιγράψαμε παραπάνω, η έμφυτη διυποκειμενικότητα διαμορφώνει στοιχειώδεις μη λεκτικές και λεκτικές πράξεις και χειρονομίες, οι οποίες είναι συντονισμένες, και όταν εκδηλώνονται, αναδύονται με μια προβλέψιμη σειρά. Παράλληλα η διυποκειμενικότητα παράγει αναπαραστάσεις του εαυτού, του άλλου και της ρέουσας αλληλεπίδρασής τους και εικόνες των κινήσεων των χεριών και των εκφράσεων του προσώπου, αναγκαίες για την ταύτιση με τη μίμηση του άλλου (Trevarthen & Hubley, 1978, σ. 213· Trevarthen, 1982, 1992b, 2007).

Η *διαφοροποίηση* της διυποκειμενικότητας στο χρόνο ερμηνεύει τις αλλαγές επικοινωνίας που παρατηρούνται κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής, ειδικά στη βρεφική ηλικία. Η βάση των αλλαγών επικοινωνίας τον πρώτο χρόνο βρίσκεται, σύμφωνα με τον Trevarthen, στο βρεφικό εγκέφαλο, στον οποίο διαφοροποιείται το υπάρχον *πεδίο διυποκειμενικότητας*, με τη συνδρομή των Σημαντικών Άλλων. Στη γέννηση το πεδίο αυτό είναι ήδη ανατομικά διαιρεμένο σε τρεις «τρόπους» – πιθανόν τρία πραγματικά συστήματα του εγκεφάλου (βλ. Trevarthen & Aitken, 2003). Τα συστήματα αυτά αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και με το περιβάλλον και φτάνουν σε *λειτουργικές διαφοροποιήσεις*, δηλαδή σε *τρία είδη δράσης και εμπειρίας*. Στη συμπεριφορά του νεογνού ο Trevarthen παρατηρεί αυτούς τους τρεις «τρόπους», σε μια πρώτη μορφή, οι οποίοι υπηρετούν:

- α) τη γνώση των αντικειμένων (*πραξιακός τρόπος*),
- β) την επικοινωνία με τα άλλα πρόσωπα (*επικοινωνιακός τρόπος*), και
- γ) την κατευθυνόμενη προς τον εαυτό, στοχαστική δράση (*στοχαστικός τρόπος*). (Trevarthen, 1974, 1977, 1980, 1986, 1993, 1998, 2007).

Αποδεχόμενος την πρόταση του Braten (1998a,b,c), ο οποίος την άντλησε κυρίως από τη θεωρία του Trevarthen, ο τελευταίος θα υποστηρίξει ότι το νεογνό γεννιέται έχοντας μια διττή εγκεφαλική αναπαράσταση – αναπαράσταση του *εαυτού* και αναπαράσταση του *δυννητικού άλλου*, σε διάφορες καταστάσεις συναλλαγής. Πρόκειται για μια εγκεφαλική *ενδοϋποκειμενική συμπληρωματική ενότητα προσδοκίας και κατανόησης* πάνω στην οποία οικοδομείται στην πράξη ο διυποκειμενικός νους. Η αναπαράσταση του δυννητικού άλλου είναι μια *εγγενής προοπτική* ενός *μη συγκεκριμένου* συντρόφου, που συμπληρώνει την προοπτική του βρέφους και του κρατά συντροφιά όταν είναι μόνο του ή απορροφημένο στο δικό του «κόσμο». Στη διυποκειμενική επικοινωνία ο πραγματικός άλλος (π.χ., μητέρα) καταλαμβάνει τη θέση του δυννητικού άλλου. Ο αυτο-ποιητικός, αυτο-συντηρούμενος και αυτο-αναπτυσσόμενος

2. Για το ρόλο του μοιράσματος στην εξέλιξη του είδους μας και στην ανθρώπινη ανάπτυξη βλ. Κουγιουμουτζάκης, 2007.

νεογνικός νους με το δυνητικό του άλλο και το εγγενές διυποκειμενικό κίνητρο «ε-αυτού-άλλου» συμπληρώνεται, εμπλουτίζεται και «καλύπτεται» από την πραγματική μητέρα, η οποία με τη σειρά της προσαρτά, «ενδοβάλλει» το *πραγματικό* στη θέση του *δυνητικού βρέφους* που έχει στο νου της. Έτσι, βρέφος και μητέρα, όταν είναι μόνοι, αποζητούν τον πραγματικό για να καλύψουν τη θέση του δυνητικού άλλου και κάνοντάς το μοιράζονται τις ομοιότητες, αναγνωρίζουν και διαπραγματεύονται τις διαφορές τους, μέσα σε μια σύμπλευση, συνήθως θετικών, συγνήσεων (Trevarthen, 1992a, 1998) (για το *συγνησιακό πυρήνα* αυτής της διττής εγκεφαλικής αναπαράστασης βλ. Kugiumutzakis, 1998, 2007· Kugiumutzakis, Kokkinaki, Markodimitraki & Vitalaki, 2005). Ορισμένες επιμέρους άλλες αρχές της θεωρίας του Trevarthen περιγράφονται παρακάτω.

4. Η ΔΙΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΕΤΟΣ

Ο Trevarthen χωρίζει την ανάπτυξη κατά το πρώτο έτος σε τέσσερις περιόδους:

- α) στη *νεογνική* περίοδο (0-6 εβδομάδες),
- β) στην περίοδο της *πρωτογενούς διυποκειμενικότητας* (2ος και 3ος μήνας),
- γ) στην περίοδο των *παιχνιδιών* (4ος-8ος μήνας), και
- δ) στην περίοδο της *δευτερογενούς διυποκειμενικότητας* (9ος-12ος μήνας).

Οι ηλικίες των περιόδων αυτών είναι κατά προσέγγιση. Ο Trevarthen τονίζει ότι τα νεαρά βρέφη του ανθρώπου εξ αρχής είναι πρόσωπα με συνείδηση και προθέσεις (Trevarthen, 1977, 1979a,b, 1980, 1982, 1998, 2005, 2007).

4.1. Νεογνική περίοδος

Κατά τη νεογνική περίοδο η ικανότητα απάντησης του νεογνού στην παρουσία της μητέρας είναι ευαίσθητη και εκλεπτυσμένη. Η αυξημένη μάζα και αδράνεια του σώματος μέσα στον ατμοσφαιρικό αέρα και μια νέα αίσθηση ελευθερίας κίνησης των μελών (διαφορετική απ' ό,τι στη μήτρα) απαιτούν νέα μυϊκή ισχύ και νέα αισθητηριακή ιδιοδεκτικότητα. Η ανάπτυξη των ματιών και του οπτικού συστήματος στον εγκέφαλο διευκολύνουν την προσαρμογή σε περιβάλλον με φως. Κατά τη διάρκεια των πρώτων εβδομάδων μετά τη γέννηση, το βρέφος αποκτά έναν τακτικό κύκλο ύπνου-ξύπνου και με το πέρασμα των εβδομάδων η ανάγκη για ύπνο σταδιακά μειώνεται, αυξάνοντας τις ευκαιρίες και την ικανότητα του νεογνού για εμπειρίες που πάνε πέρα από το σώμα του.

Το νεογνό διαθέτει μια ειδική αισθητηριακή ετοιμότητα για την ανακάλυψη, την αναγνώριση, τη συναισθηματική παρουσία, την υποστήριξη, την ανακούφιση και την ανατροφική συμπεριφορά της μητέρας. Σηματοδοτεί τη δυσαρέσκειά του ή την

κατάσταση ανάγκης του μέσω των κινήσεων του προσώπου, των χεριών ή ολόκληρου του σώματος και με το κλάμα του δηλώνει πρόσκληση για κάλυψη αναγκών. Οι μητέρες χρησιμοποιούν αυτά τα βρεφικά σημάδια προκειμένου να μιλήσουν για τις βρεφικές συγκινήσεις ή τις βρεφικές ανάγκες. Τα νεογνά αποκρίνονται με ευχαρίστηση στο μητρικό χάδι, προσανατολίζονται προς την ιδιαίτερη μυρωδιά της μητέρας, την ιδιαίτερη ποιότητα της φωνής της, η οποία «μεταφέρει» τη συγκίνηση που το ίδιο το νεογνό της εμπνέει. Τα νεογνά αποσύρονται ή αμύνονται απέναντι σε μια μη συμπονετική και μη ευαίσθητη μητέρα. Αυτές οι αποσύρσεις και οι άμυνες του νεογνού, οι οποίες είναι συμπεριφορικές και αυτόνομες, μαρτυρούν μια ενδογενή ετοιμότητα να δέχεται ρύθμιση και υποστήριξη από τις συγκινήσεις που εκφράζονται στη μητρική φροντίδα.

Το νεογνό προσαρμόζει το σώμα του για να το αγκαλιάσει η μητέρα, δείχνει μια φυσική επιδεξιότητα να ψάξει να βρει και να θηλάσει το στήθος της και βρίσκεται σε κατάσταση ετοιμότητας όταν ακούει τη φωνή της. Γρήγορα ο θηλασμός καθίσταται μια συνεργατική διαδικασία όπου οι δύο σύντροφοι όλο και περισσότερο γίνονται καλύτεροι στην πρόβλεψη των πράξεων και των σιναλών των άλλων. Τα νεογνά αντιδρούν προς τα πρόσωπα που τους μιλούν, στρέφοντας το κεφάλι και το βλέμμα στην πηγή του ήχου, αναγνωρίζουν το πρόσωπο της μητέρας, ιδίως όταν τα νεογνά βρίσκονται στην κατάσταση της ήρεμης ετοιμότητας. Εκούσια επίσης μπορούν να αποφύγουν τη βλεμματική επαφή. Αρχικά ο Trevarthen χαρακτήρισε το νεογνό ως προ-διαλογικό ον, που ψάχνει ανθρώπους για φροντίδα και ανακούφιση, αλλά δεν επικοινωνεί ακόμα επαρκώς (Trevarthen, 1979b). Τότε, στα τέλη της δεκαετίας του 1970, θεωρούσε ότι η νεογνική επικοινωνία έχει περιορισμούς, κάτι που έβλεπε στη *νεογνική μίμηση* (Maratos, 1973) την οποία χαρακτήρισε ως «οιονεί αντανακλαστική» ή «μαγνητική μίμηση», ένα είδος έκρηξης της συμπεριφοράς ταιριάσματος πράξεων, μια αυτόματη έκφραση ενός σύνθετου αναγνωριστικού και εκφραστικού μηχανισμού, με κάποιο βαθμό πρόθεσης, ο οποίος όμως ακόμα δεν έχει ωριμάσει πλήρως. Λίγο αργότερα, στη βάση νέων μελετών για τη νεογνική μίμηση (Field, 1982· Kugiumutzakis, 1985· Meltzoff & Moore, 1977), άλλαξε άποψη και θεώρησε τη νεογνική μίμηση ως μια από τις πιο αντιπροσωπευτικές συγκινησιακές και κοινωνικές εκδηλώσεις της έμφυτης διυποκειμενικότητας, και το νεογνό όχι ένα προ-διαλογικό αλλά ένα διαλογικό ον (Kugiumutzakis, 1985, 1993, 1999, 2007· Trevarthen, 1992a,b, 1993, 1997). Τα νεογνά πριν από τη γέννηση ακούν και αμέσως μετά τον τοκετό δείχνουν μια προτίμηση στα ιδιάζοντα χαρακτηριστικά της φωνής της μητέρας τους (De Casper, 1992a,b) και έλκονται από την ανθρώπινη φωνή. Πολύ γρήγορα (σε πειραματικές συνθήκες) μαθαίνουν να παρακολουθούν και να χειρίζονται αντικείμενα, να προβλέπουν και να έχουν προσδοκίες για τη δράση τους πάνω στα αντικείμενα και να εκφράζουν συναισθήματα ικανοποίησης στην επιβεβαίωση και συναισθήματα δυσαρέσκειας στη μη επιβεβαίωση της πρόβλεψης και της

προσδοκίας τους. Διακρίνουν την τρίτη διάσταση στο χώρο, διακρίνουν τον εαυτό από τον άλλο και τα αντικείμενα του εξωτερικού χώρου, χρησιμοποιούν την ομιλία και τα χάρδια της μητέρας για να ρυθμίσουν το επίπεδο της εγρήγορσής τους, μπορούν να κάνουν βλεμματική επαφή και αμοιβαίο ατένισμα με τη μητέρα.

Το νεογνό αυτό, σύμφωνα με τον Trevarthen, δε μοιάζει με το νεογνό των κλασικών αναπτυξιακών (Ψυχανάλυση, Piaget, Vygotsky) και μη αναπτυξιακών θεωριών (Συμπεριφορισμός, Ηθολογία) (Trevarthen, 1977, 1980, 1982, 1986, 1998, 2005).

4.2. Περίοδος πρωτογενούς διυποκειμενικότητας

Κατά το 2ο και τον 3ο μήνα η μορφή της επικοινωνίας μητέρας-βρέφους αλλάζει. Την περίοδο αυτή, αλλά και τις επόμενες, τα βρέφη έχουν πολύ συγκεκριμένες προσδοκίες για το πώς πρέπει να συμπεριφέρεται η μητέρα ώστε να τα βοηθήσει να αναπτυχθούν. Με τη σειρά της η μητέρα προσαρμόζει τη συμπεριφορά της για να καλύψει τις προσδοκίες και τις ανάγκες του βρέφους της. Το βρέφος ασκεί έναν πρωτογενή έλεγχο των συμβάντων στα οποία εμπλέκεται. Τώρα οι συναλλαγές με τη μητέρα είναι κανονικές, λες και το βρέφος διαθέτει ένα αναπτυγμένο φωνητικό σύστημα. Οι στοιχειώδεις βρεφικές φωνητικές εκφορές ταιριάζουν με τη *μητρική διαισθητική ομιλία*. Είναι ως εάν το βρέφος να προσπαθεί να «μιλήσει», να εκφραστεί (με φωνοποιήσεις, με εκφράσεις του προσώπου, με χειρονομίες, με στάσεις και κινήσεις του σώματος) για να απαντήσει στο μητρικό λόγο. Σε αυτές τις αρμονικές και συντονισμένες επικοινωνιακές στιγμές της дуάδας, η συμπεριφορά του βρέφους διατρέχει τις ακόλουθες τέσσερις φάσεις:

α) *φάση προσανατολισμού* – στροφή του βρεφικού προς το μητρικό πρόσωπο και συνάντηση των βρεφικών με τα μητρικά μάτια,

β) *φάση αναγνώρισης* – η αναγνώριση της μητέρας εκφράζεται με ένα βρεφικό χαμόγελο,

γ) *φάση έκφρασης* – αύξηση της βρεφικής σωματικής δραστηριότητας, της φωνοποίησης και των κινήσεων του προσώπου. Αμέσως μετά η μητέρα σχολιάζει, λες και απαντά στη βρεφική φωνητική έκφραση, σαν η τελευταία να ήταν μια ιστορία που της αφηγήθηκε το βρέφος της, και

δ) *φάση ολοκλήρωσης της επικοινωνίας*, η οποία οδηγεί σε απόσυρση τους δύο συντρόφους ή σε έναρξη νέου επικοινωνιακού επεισοδίου.

Κάθε ζεύγος μητέρας-βρέφους αναπτύσσει το δικό του στυλ αμοιβαίας επικοινωνιακής εμπλοκής, αν και ο Trevarthen θεωρεί ότι οι παραπάνω τέσσερις φάσεις είναι κοινές και πανανθρώπινες. Η ανάπτυξη που λαμβάνει χώρα την περίοδο αυτή *μετασχηματίζει* την προγενέστερη επικοινωνία βρέφους-μητέρας σε συγκινησιακές συναλλαγές που γίνονται «έτσι, για διασκέδαση».

Στη *διαισθητική μητρική ομιλία* η μητέρα –σε μια απλή δομή λόγου (απλούστερη

από το λόγο που απευθύνεται σε ενήλικους), η οποία χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη θεμελιώδη συχνότητα, μεγαλύτερη τονική διακύμανση και συχνές επαναλήψεις και παύσεις– επαναλαμβάνει σύντομες λέξεις, σε ίσα διαστήματα, με απαλούς τραγουδιστούς τονισμούς και ήρεμη φωνή μετρίου ύψους. Η εύρεση της διαισθητικής μητρικής ομιλίας σε μητέρες που μιλούν τονικές (Κινέζες, Γιαπωνέζες) και μη τονικές γλώσσες (Αγγλίδες, Γερμανίδες, Ιταλίδες κ.ά.) συνηγορεί για την οικουμενικότητα και πιθανότητα για την έμφυτη καταγωγή της, επειδή, επιπλέον, τα κωφά βρέφη προτιμούν τη νοηματική γλώσσα των κωφών μητέρων τους από τη νοηματική γλώσσα που οι τελευταίες απευθύνουν σε κωφούς ενήλικους (Masataka, 1996). Τα βρέφη προτιμούν τη μητρική διαισθητική ομιλία από τη μητρική ομιλία που απευθύνεται σε ενήλικους (Trevarthen, 1992a). Στις πρώιμες αυτές πρωτοσυνομιλίες υπάρχουν εναλλαγές σειράς, με συντονισμό σε συγκεκριμένο ρυθμό (αργό *adagio*, ένας χτύπος κάθε 0,9 δευτερόλεπτα), όπου ο κάθε σύντροφος προσέχει στα μάτια τον άλλο (το βρέφος κοιτά το 90% του χρόνου στα μητρικά μάτια), τον αφήνει να τελειώσει και μετά, με τη σειρά του, δρα φωνητικά ή κινητικά. Για ένα ή δύο δευτερόλεπτα πριν δράσει το βρέφος, κοιτάζει μακριά, *πάνω και δεξιά*, σαν τον ενήλικο ο οποίος, πριν μιλήσει, σκέφτεται, αποσύροντας το βλέμμα του από το βλέμμα του συνομιλητή του. Η *ηχητική εκφορά του βρέφους* (φωνοποίηση, με ήρεμα γουργουρίσματα και προτεταμένα χείλη) διαρκεί περίπου 2-3 δευτερόλεπτα και συνοδεύεται από σιωπηρές, προς τα *δεξιά* του στόματος, κινήσεις των χειλιών και προβολές της γλώσσας (*προ-ομιλία*), από εκφραστικές κινήσεις των χεριών και κινήσεις που θυμίζουν χαιρετισμό (*πρωτο-χειρονομίες/πρωτο-σήματα χεριών*), από βλεμματική επαφή και μετακίνηση του βλέμματος από τα μάτια στο στόμα και στα μαλλιά της μητέρας ή και «κάπου» στο περιβάλλον – λίγο πριν από τη βρεφική αντίδραση. Το αριστερό ημισφαίριο φαίνεται να ελέγχει (α) τη βρεφική εκφορά των φωνοποιήσεων, (β) το προς τα δεξιά και επάνω βρεφικό κοίταγμα πριν από την αντίδραση, και (γ) τις προς τη δεξιά πλευρά του στόματος ισχυρότερες και πρωτοεμφανιζόμενες σιωπηρές κινήσεις των χειλιών και της γλώσσας, ως μια πρώτη εκδήλωση και δοκιμή της πλευρίωσης του λόγου στο ημισφαίριο αυτό. Κατά τις πρωτοσυνομιλίες, η μητέρα φέρει το επίπεδο του προσώπου και των ματιών της στο ίδιο με εκείνο του βρέφους, το οποίο προσαρμόζει τη σωματική του στάση αναμένοντας την επικοινωνία. Στις περιπτώσεις που το βρέφος αποστρέψει το βλέμμα του από τη μητέρα και επικεντρωθεί σε κάποιο άλλο πρόσωπο ή αντικείμενο στο χώρο, η μητέρα στρέφεται αμέσως προς το νέο στόχο του ενδιαφέροντος που την «ανταγωνίζεται».

Κατά τη φάση της πρωτογενούς διυποκειμενικότητας η μητέρα αναγνωρίζεται και προτιμάται σε σχέση με άλλα πρόσωπα. Στη φάση αυτή, η μητέρα και το βρέφος απορροφώνται στη μεταξύ τους επικοινωνία. Το βρέφος αδυνατεί να ελέγξει τις κινήσεις του για να φτάσει, να συλλάβει και να χειριστεί ένα αντικείμενο, όμως δε δυσκολεύεται να παρατηρεί τη μητέρα του, όταν αυτή χειρίζεται αντικείμενα.

Όταν καταφέρει και πιάσει ένα αντικείμενο, το εξερευνά, το χτυπά και το φέρνει στο στόμα του και συχνά αυτο-απορροφάται. Παρ' όλα αυτά, κατά την περίοδο αυτή υπάρχουν δύο αμοιβαίως αποκλειόμενα κίνητρα: αυτό για την εξερεύνηση των αντικειμένων και το άλλο για το μοίρασμα πράξεων και συναισθημάτων με τα πρόσωπα – την περίοδο αυτή επικρατεί το δεύτερο κίνητρο. Στις αλληλεπιδράσεις τους, μετά από μια σύντομη περίοδο έντονης προσοχής, το βρέφος μιμείται τις εκφράσεις και τις φωνοποιήσεις της μητέρας κι αυτή με τη σειρά της μιμείται συχνότερα απ' ό,τι εκείνο τις βρεφικές, χρωματίζοντας τις μιμήσεις της με ειρωνικό τρόπο, με υπερβολές, δρώντας συνήθως ασυνείδητα, με τη συμπεριφορά της να ελέγχεται από το βρέφος, το οποίο στη φάση αυτή είναι ο σύντροφος-οδηγός της επικοινωνίας. Κατά την περίοδο της πρωτογενούς διυποκειμενικότητας βρέφος και μητέρα αναγνωρίζουν αλλήλους ως πρόσωπα. Ο άνθρωπος, ισχυρίζεται ο Trevarthen, διαθέτει «ειδικό ένστικτο» να είναι εξαρχής πρόσωπο και να σμίγει, να γνωρίζει και να αναγνωρίζει πρόσωπα, δηλαδή υποκείμενα με συνείδηση, προσοχή, προθέσεις, κίνητρα και συναισθήματα, γεγονός που μαρτυρείται από τις σχετικές, νατουραλιστικές κυρίως, μελέτες (Trevarthen, 1977, 1980, 1982, 1992a, 1997, 1998, 2005) (βλ. Kokkinaki, 1998, 2003· Kokkinaki & Kugiumutzakis, 2000· Kokkinaki & Vasdekis, 2001· Kugiumutzakis, 1985, 1993, 1998, 1999· Κουγιουμουτζάκης, 1988, 1992a,b, 2007· Kugiumutzakis et al., 2005· Κουγιουμουτζάκης, 1997, 1988, 1992a,b· Κουγιουμουτζάκης, Μαρκοδημητράκη & Τσούρτου, 2006· Μαρκοδημητράκη, 2003· Μαρκοδημητράκη & Κουγιουμουτζάκης, 2005· Μαρκοδημητράκη, Κουγιουμουτζάκης & Κοκκινάκη, 2005· Παπασταθόπουλος, 2004· Παπασταθόπουλος και Κουγιουμουτζάκης, 2000· Papastathopoulos & Kugiumutzakis, 2007· Πρατικάκη, 2007· Σεμιτέκολο, 2002· Trevarthen, Kokkinaki & Fiamenghi, 1999).

4.3. Περίοδος παιχνιδιών

Από τους 4 έως τους 8 μήνες αλλάζουν οι κανόνες επικοινωνίας μητέρας-βρέφους. Τώρα τα βρέφη με γρήγορο ρυθμό αποκτούν δύναμη και έλεγχο των βραχιόνων και του λαιμού, κρατούν όρθιο το κεφάλι και το στρέφουν για να παρατηρούν τι συμβαίνει γύρω τους. Ο κινητικός έλεγχος γίνεται πολύπλευρος και πιο επιτήδειος και συντονίζεται με την ανάπτυξη του οπτικού συστήματος, στο οποίο παρατηρείται βελτίωση στην οπτική οξύτητα, στη διοφθαλμική στερεοσκοπική όραση, στις οφθαλμοκινητικές αντιδράσεις προσαρμογής και στις οφθαλμικές κινήσεις σύγκλισης και αργής παρακολούθησης οπτικών στόχων. Στο μέσον περίπου του 4ου μήνα παρατηρείται μια απόκλιση (της τάξεως του 40-90% του χρόνου) κυρίως στη βρεφική βλεμματική επαφή με τη μητέρα και λιγότερο στα χαμόγελα, στις φωνοποιήσεις και τις χειρονομίες. Το βρέφος φαίνεται πιο «αινιγματικό» κατά την αναγνώριση των προσώπων και πιο «παγωμένο» στην αλληλεπίδραση με τη μητέρα σε σχέση με την

επικοινωνία της προηγούμενης περιόδου – «πάγωμα» πιο συχνό στην επικοινωνία με τη μητέρα παρά με άλλα πρόσωπα. Τώρα τα βρέφη επιθυμούν να αγγίζουν, να εξερευνούν, να χαϊδεύουν και να παίζουν με το πρόσωπο και το στόμα της μητέρας, όταν αυτή τους μιλά. Αυτό το «πρόσωπο-με-πρόσωπο» παιχνίδι έχει μια εκφραστική όψη, η οποία απουσιάζει όταν το βρέφος αγγίζει και εξερευνά άψυχα αντικείμενα. Χαρακτηρίζεται από μια περιορισμένη σειρά κανόνων επανάληψης, έμφρασης, εμπλοκής, παύσης και αυξομειώσης του βρεφικού ενδιαφέροντος – παιχνίδι που προσφέρει διασκέδαση και στους δύο συντρόφους. Η μητέρα με τη σειρά της γίνεται πιο ζωνρή, επιβεβαιωτική, παιχνιδιάρικη και προκαλεί περισσότερο το παιδί της να εμπλακούν σε επικοινωνία, χρησιμοποιώντας ρυθμικά σωματικά παιχνίδια, βρεφικά και μη βρεφικά τραγούδια, στροφή του βρέφους γύρω γύρω, ζωνρή κίνηση των άκρων του κ.ά. – παιχνίδια που προσφέρουν στο γοργά αναπτυσσόμενο βρέφος άφθονη διέγερση, ιδιαίτερα του ιδιοδεκτικού συστήματος – έτσι η μητέρα «ξεπαγώνει» το βρέφος της. Από την αίσθηση του βρεφικού χιούμορ αναδύονται συμπεριφορές πειράγματος και «πονηρών» εκφράσεων ευχαρίστησης (βλ. Σεμιτέκολου, 2003). Πριν από τους 6 μήνες, το βρέφος έχει κατακτήσει τελετουργίες παιχνιδιού, έχει και απολαμβάνει εμπειρίες μουσικής, τραγουδιού και παιχνιδιών δράσης, έχει επίγνωση του προσώπου του στον καθρέπτη, έναν «κατοπτρικό εαυτό», που τον κοροϊδεύει διασκεδάζοντας. Το βρέφος, ως ένας εντυπωσιακός εκτελεστής, προχωρεί με περηφάνια σε αυτοσχέδιες παραστάσεις μπροστά στους άλλους, οικείους και φιλικά διακείμενους ξένους, παραστάσεις-δώρα για τις οποίες επαινείται και εγκωμιάζεται από τους θεατές με παλαμάκια, χάδια και επιφωνήματα. Ο ρυθμός των παιχνιδιών είναι ζωρότερος και ταχύτερος απ' ό,τι πριν, ο χρόνος που διαρκούν περισσότερος, η συναισθηματική ποικιλία μεγαλύτερη. Οι «μουσικές εκτελέσεις» της μητέρας, δηλαδή τα βρεφικά τραγούδια που λέει στο παιδί της, παρά τις γλωσσικές και πολιτισμικές διαφορές, έχουν κοινή μορφή (στροφή τεσσάρων γραμμών), κοινό ρυθμό (*andante*) και κοινές επιταχύνσεις και επιβραδύνσεις στις δύο τελευταίες γραμμές (Trevarthen, 1992a) (για μια αναλυτική περιγραφή της θεωρίας του Trevarthen για την *έμφυτη μουσικότητα των βρεφών* βλ. Μαζοκοπάκη, 2007 και τα ενδιαφέροντα ευρήματα της τελευταίας πάνω στην ανάδυση και την ανάπτυξη του ρυθμού κατά το πρώτο έτος. Βλ. επ. Mazokopaki & Kugiumutzakis, 2007).

Γύρω στους 6 μήνες η διέγερση και η έξαρση του βρέφους στα παιχνίδια με τη μητέρα αυξάνουν. Οι δύο σύντροφοι μπορούν τώρα να επικοινωνούν για περισσότερο χρόνο, αλλά μπορεί και να αρνηθούν να παίξουν. Τώρα τα βρέφη, περισσότερο απ' ό,τι πριν, χρησιμοποιούν και εξασκούν από μόνα τους το φωνητικό τους ρεπερτόριο. Τα εξερευνητικά παιχνίδια του βρέφους με τα πρόσωπα προηγούνται και κατά τον 5ο μήνα οδηγούν στα παιχνίδια εξερεύνησης των αντικειμένων. Τα τελευταία τώρα καθίστανται μια μεσολαβητική γέφυρα αλληλεπίδρασης ανάμεσα στη μητρική πρόθεση και θέληση για επικοινωνία και τη βρεφική πρόθεση και θέληση για

εξερεύνηση. Όμως το βρέφος αδυνατεί να δώσει ένα αντικείμενο στο σύντροφο που του το ζητά τείνοντάς του την παλάμη. Από τους 6 έως τους 8 μήνες το βρέφος θα δεχτεί το παιχνίδι/αντικείμενο που του προσφέρει η μητέρα, θα επικεντρώσει πάνω του το ενδιαφέρον του, θα το ψάξει με τα χέρια και το στόμα, θα το χειριστεί, θα το δεχτεί ως μεσολαβητή των επικοινωνιακών προθέσεων της μητέρας, η οποία τώρα γνωρίζει και προσφέρει στο βρέφος της παιχνίδια που το ίδιο προτιμά. Γύρω στους 7 με 8 μήνες τα παιχνίδια «πρόσωπο-αντικείμενο-πρόσωπο» αρχίζουν να αυξάνονται, προετοιμάζοντας μια αναπτυξιακή αλλαγή που θα έρθει στην επόμενη φάση. Αν ένας ξένος προσεγγίσει το βρέφος, αυτό παίρνει μια σοβαρή έκφραση και νιώθει δυσάρεστα, δείχνοντας έτσι τη σπουδαιότητα των καλά εδραιωμένων σχέσεων με τους οικείους Σημαντικούς Άλλους. Τώρα μπορεί να δείξει μια σαφή και ευφυή κοινωνικότητα στην παρουσία συνομήλικων βρεφών, χωρίς να χρειαστεί ενήλικη βοήθεια για να κάνει μαζί τους επαφή. Η μίμηση κατά την περίοδο των παιχνιδιών και ειδικά κατά τον 6ο μήνα γίνεται «παιγνιώδης», «κοροϊδευτική» και «διακριτική» – «διακριτική» λόγω μιας επιλεκτικότητας του βρέφους σε ποιο πρότυπο μίμησης θα επικεντρώσει το βλέμμα του, με μια αινιγματικού τύπου προσοχή. Τώρα, μετά από διαδοχικές προσεγγιστικές προσπάθειες, τα βρέφη καταφέρνουν να μιμηθούν με ακρίβεια τις κινήσεις του προσώπου, τις φωνοποιήσεις και τις χειρονομίες της μητέρας, φτάνοντας, μέσω μίμησης, να παράγουν μια πιο επεξεργασμένη μορφή συμπεριφοράς, συγκριτικά με εκείνη που είχαν στο συμπεριφορικό τους ρεπερτόριο πριν από τη μίμηση. Στη φάση αυτή το βρέφος μπορεί να μιμηθεί μητρικούς ήχους κατά την απουσία της μητέρας. Τα μιμητικά παιχνίδια βοηθούν τους δύο συντρόφους να δημιουργήσουν από κοινού σταθερές ρουτίνες παιχνιδιού, οι οποίες ενδυναμώνουν το συναισθηματικό δεσμό τους. Γύρω στους 5 μήνες ή και νωρίτερα το βρέφος καταφέρει να παρακολουθήσει αυτό που του δείχνει η μητέρα του στο χώρο, συλλαμβάνοντας τη νοερή γραμμή από το δάχτυλο της μητέρας στο αντικείμενο-στόχο – ένα καλό παράδειγμα του βρεφικού επικοινωνιακού συντονισμού με το συντονισμό των επικοινωνιακών κινήσεων και προθέσεων του άλλου. Μετά τους 6 μήνες, με συστηματικό πλέον τρόπο τα βρέφη χρησιμοποιούν τη συναισθηματική αναφορά για να δουν αν αυτό που κάνουν ή σκοπεύουν να κάνουν επιβραβεύεται και καταξιώνεται συναισθηματικά από τη μητέρα ή, αν δεν καταξιώνεται, στρέφουν την προσοχή τους στο πρόσωπο, στα μάτια, στα χέρια της μητέρας τους ως πηγή πληροφοριών για τις συγνήσεις της (Trevarthen, 1974, 1977, 1980, 1982, 1992a,b, 1993, 1997, 1998, 2005, 2007· Murray & Trevarthen, 1985).

4.4. Περίοδος δευτερογενούς διυποκειμενικότητας

Από τους 9 έως τους 12 μήνες, και ειδικά μεταξύ 9 και 10 μηνών, ο Trevarthen παρατηρεί μια νέα μορφή επικοινωνίας, την οποία αποκαλεί δευτερογενή διυποκειμε-

νικότητα. Η μορφή της δεν είναι, όπως πριν, δυαδική, αλλά τριαδική: μητέρα-αντικείμενα-βρέφος. Μια επικοινωνία πλήρως συνεργατική. Στους 9 μήνες γίνεται πλέον ρουτίνα το «πάρε δώσε» των αντικειμένων. Το βρέφος τώρα δέχεται τα πρόσωπα με ένα νέο και σαφώς πιο εκούσιο τρόπο – αναπτύσσει μια νέα επίγνωση των πιθανοτήτων τής από κοινού με τους άλλους εμπειρίας, που χαρακτηρίζεται από σύνθετα πρότυπα μοιράσματος του ενδιαφέροντος, πρότυπα τα οποία, μεταξύ άλλων, ενέχουν συνωμοτικές ανταλλαγές βλεμμάτων. Τώρα τα βρέφη είναι ικανά να συνδυάσουν παραλλαγές των φωνοποιήσεων με τις χειρονομίες (να «φτάσει» και να «δείξει» κάτι), για να «πουν», να μεταδώσουν στον άλλο, με αυτή την «πρωτογλώσσα», συναισθήματα, επιθυμίες και προθέσεις – δηλαδή το βρέφος με μια χειρονομία, έναν ήχο ή με το συνδυασμό ήχου και χειρονομίας φτάνει σε μια πράξη νοήματος (Halliday, 1975), η οποία φέρει αναφορικό φορτίο. Με τη σειρά της τώρα η μητέρα αντικαθιστά στο λόγο της τις προσκλήσεις και τις ερωτήσεις με οδηγίες και προστακτικές (Trevarthen & Marwick, 1986). Η μνήμη για το νόημα των πραγμάτων γίνεται πολύ ισχυρή και παράλληλα αρχίζει η πολιτισμική εκμάθηση των «πράξεων νοήματος», η οποία εκφράζεται στην «πρωτογλώσσα».

Γύρω στους 10 μήνες τα βρέφη αντιδρούν με σαφή συνεργατική διάθεση και συμπεριφορά στις λεκτικές και στις μη λεκτικές προσκλήσεις επικοινωνίας των συντρόφων τους. Τώρα είναι ικανά να υπακούν σε μαθημένες λεκτικές οδηγίες ή χειρονομίες και να επιλέγουν αντικείμενα ή να τα χειρίζονται με έναν ειδικό τρόπο. Αν και η δράση των πολιτισμικών παραγόντων ως προς το είδος των αντικειμένων/παιχνιδιών και το χειρισμό τους είναι ορατή, ο Trevarthen ισχυρίζεται ότι πριν από το τέλος του 1ου έτους στο νου όλων των βρεφών συντελείται ένας σοβαρός μετασχηματισμός, που ανακλάται στο χαρακτηριστικό για το είδος μας μοίρασμα της εμπειρίας και παραδειγματοποιείται από την κυριαρχία του «δώσε». Τώρα η μητέρα δε ζητά, αλλά ονοματίζει και διδάσκει το βρέφος, το οποίο είναι πρόθυμο και ικανό να μάθει και να ακολουθήσει τις οδηγίες της. Το βρέφος κατανοεί ότι τα αντικείμενα έχουν πολλές χρήσεις, διαθεσιμότητα, ενδιαφέρον και νόημα για τους άλλους, έχουν τρόπους χειρισμού που τους μαθαίνει παρατηρώντας πώς τα χειρίζονται οι άλλοι (το επικοινωνούμενο «πώς»). Οι ρόλοι «μαθητή-δασκάλου» τώρα έχουν αντιστραφεί, αν και το τι μπορεί να μάθει το ενός έτους βρέφος με βάση τις αρχές της συμπεριφοριστικής ψυχολογίας είναι περιορισμένο. Επιτιθέμενος στο Συμπεριφορισμό, ο Trevarthen υποστηρίζει ότι η μάθηση, αυτή η κατασκευασμένη από τους συμπεριφοριστές «αλχημική» διεργασία, δεν είναι παρά μια αφαίρεση μιας φυσικής δραστηριότητας, γιατί στο φυσικό, μη εργαστηριακό κόσμο οι «μαθητές» δεν είναι μοναχικά άτομα, αλλά συμμετοχοί σε δυάδες, τριάδες ή μεγαλύτερες ομάδες συνανθρώπων, οι οποίοι μαζί ανακαλύπτουν και από κοινού χειρίζονται τα πράγματα και γνωρίζουν τον κόσμο και τη φύση των πραγμάτων, σε συνεργατικές δραστηριότητες, διαπροσωπικής και πολιτισμικής συμπαράγωγής νοήματος. Ο Trevarthen τονί-

ζει ότι η αντίληψη της χρησιμότητας των πραγμάτων για κάποιο σκοπό εξαρτάται καταρχάς από την εδραίωση μιας αναπαράστασης ενός οικείου και έμπιστου προσώπου, το οποίο μαζί με το βρέφος ανακαλύπτουν το νόημα και φτάνουν σε μια συγκινησιακά ορμώμενη αξιολόγηση των πραγμάτων. Η ανάπτυξη της γνώσης και των επιδεξιοτήτων εξαρτάται από την αυτορρύθμιση των νοητικών λειτουργιών, η οποία λαμβάνει χώρα μέσα σε ένα πλαίσιο συνεργασίας σαν αυτό της δυάδας μαθητή-δασκάλου ή των μιμητικών παιχνιδιών μητέρας-βρέφους. Στα τελευταία, οι ρόλοι προτύπου μίμησης και μιμητή εναλλάσσονται. Τώρα το βρέφος ως μιμητής καταφέρνει να μιμηθεί συμβατικά πολιτισμικά πρότυπα, τρόπους δράσης και χρήσης αντικειμένων. Με τις μιμητικές ανακατασκευές του θα φτάσει σε νέες, ποιοτικά διαφορετικές μιμητικές παραγωγές και στην ανάπτυξη νέου τύπου μιμητικών παιχνιδιών, που ενέχουν μια «ιδιωτική» χροιά και γλώσσα επικοινωνίας, ειδική για κάθε ζεύγος μητέρας-βρέφους. Προς το τέλος του 1ου έτους της ζωής τα βρέφη αρχίζουν να περπατάνε και να λένε μερικές λέξεις. Τώρα είναι απολύτως φανερό η ετοιμότητα του βρέφους να μάθει να επικοινωνεί με το λόγο και τις χειρονομίες.

Τα βρεφικά κίνητρα συλλαμβάνουν άμεσα και αντιδρούν έντονα στις μητρικές κινήσεις και συγκινήσεις. Έτσι, η μητέρα, κατέχοντας κεντρική θέση στο ανθρώπινο περιβάλλον του βρέφους, γίνεται *συνεργός* στη διαδικασία αυτορρύθμισης του αναπτυσσόμενου βρεφικού εγκεφάλου. Η αυξημένη κινητικότητα μαζί με την ταχεία κατάκτηση της ομιλίας, της φαντασίας, της κοινής πολιτισμικής επίγνωσης, της συνεργατικότητας και της νόησης φέρουν, μετά το 1ο έτος, το διυποκειμενικό νου των βρεφών σε ένα άλλο επίπεδο «συνεργατικής νοημοσύνης», δηλωτικής του γεγονότος ότι είμαστε πλασμένοι για να ζούμε συνεργαζόμενοι, μέσα σε μια κουλτούρα όπου μοιραζόμαστε τα νοήματά της (Trevarthen & Hubley, 1978· Trevarthen, 1977, 1980, 1986, 1992b, 1993, 1998, 2005).

Ο Trevarthen υποστηρίζει ότι οι αλλαγές σε κάθε μια από τις παραπάνω τέσσερις αναπτυξιακές περιόδους του 1ου έτους της ζωής οφείλονται σε ενδογενείς ρυθμίσεις των *εργο-τροπικών* και των *τροφο-τροπικών κινήτρων* στον εγκέφαλο (βλ. παρακάτω) οι οποίες προάγουν την επίγνωση, τη μάθηση και την κινητική επιδεξιότητα. Οι σύντροφοι του βρέφους, καθοδηγούμενοι από μια συμπαθητική αποτίμηση των κινήτρων και των συναισθημάτων του βρέφους, προσαρμόζουν ανάλογα τη συμπεριφορά τους (Trevarthen, 2005) και έτσι καθίστανται εξίσου βασικοί με τις ενδογενείς ρυθμίσεις παράγοντες ανάπτυξης (βλ. παραπάνω τις έννοιες του αμφοτερόνομου και του συρρυθμικού συντονισμού).

Για τον Trevarthen, η *γνωστική ανάπτυξη* κατά το 1ο έτος ολοκληρώνεται μέσα στη διαπροσωπική ανάπτυξη. Η αναπτυσσόμενη βρεφική νοημοσύνη φέρει μαζί της το εγγενές κίνητρο του βρέφους για τα πρόσωπα και το εγγενές κίνητρο για τα πράγματα. Η δυναμική της ανάπτυξης μαζί με τις μόνιμες ή παροδικές οπισθοχωρήσεις και παλινδρομήσεις συμπεριφορών και ικανοτήτων (βλ. εργασίες στο Bever,

1982· Trevarthen, 1998, 2005, 2007) ανακλούν κυρίως αναπτυξιακές ρυθμίσεις και μετασχηματισμούς στο πεδίο της έμφυτης διωποκεμεινικότητας. Αυτή η βασική θέση οδήγησε τον Trevarthen, πριν από είκοσι πέντε χρόνια, σε μια τολμηρή πρόβλεψη:

Θα πρότεινα ότι όλες οι μεγάλες επαναστάσεις και τα βήματα στην ανθρώπινη νοημοσύνη, που παρατηρούνται κατά τη διάρκεια της ζωής ενός ατόμου, θα βρεθεί πως συνδέονται με αλλαγές στην ενδογενή επικοινωνιακή ψυχολογία. Προτείνω ότι κάθε γνωστική επανάσταση είναι πράγματι υποτελής σε μια επανάσταση στο μηχανισμό με τον οποίο εγκαθιδρύεται η νοημοσύνη, μέσω της σχέσης ενός νεότερου με έναν πιο ηλικιωμένο άνθρωπο, από τον οποίο εξαρτάται η ανάπτυξη της γνώσης του παιδιού. Σημαντικές αναπτυξιακές αλλαγές μπορεί επίσης να λαμβάνουν χώρα στις σχέσεις επικοινωνίας των εφήβων με τους ενηλίκους διαφορετικών ηλικιών. Αυτές οι επαναστάσεις των κοινωνικών κινήτρων είναι βέβαια σημαντικές στα πολύ περίπλοκα κοινωνικά συστήματα. Είναι ουσιαστικές σε όλες τις ανθρώπινες κοινωνίες. Με αυτή την έννοια, νομίζω ότι οι αλλαγές στη βρεφική ηλικία είναι οικουμενικές (Trevarthen, 1982, σ. 32).

5. ΟΙ ΣΥΓΚΙΝΗΣΕΙΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΖΩΗΣ

Ο Trevarthen (1987, 1988, 1993, 2001a,b, 2005, 2007) υποστηρίζει ότι οι συγκινήσεις είναι ενδογενείς, κεντρικές, ρυθμιστικές καταστάσεις του εγκεφάλου, που δρουν ενοποιητικά στη συνείδηση και στη συντονισμένη δράση του υποκειμένου. Είναι καταστάσεις που οι άνθρωποι *μοιράζονται* όταν επικοινωνούν, και συνιστούν αναπόσπαστο, πυρηνικό μέρος των κινήτρων του ανθρώπου. Οι συγκινήσεις έχουν μια έντονη και έμφυτη προσαρμοστική οργανωτική λειτουργία, κατευθύνουν τη γνώση –και δη την πολιτισμική– και της παρέχουν υποκειμενική εκτίμηση. Οι συγκινήσεις ρυθμίζουν την ίδια τη διωποκεμεινικότητα και «κυκλοφορούν» στον κοινό διωποκεμεινικό «χώρο», για να είναι «μεριστές» από τους συντρόφους. Οι λειτουργίες των συγκινήσεων έχουν εξελιχθεί στο είδος μας από το «μεταξύ των υποκειμένων» προς το ενδοψυχικό, από το διωποκεμεινικό προς το υποκειμενικό. Ενδογενείς μέσα στη διωποκεμεινική, *διαλογική φύση του νου*, οι συγκινήσεις ενός συντρόφου επηρεάζουν τον άλλο άμεσα, μέσω αδιαμεσολάβητων από αναπαραστάσεις διεργασιών, στις δυαδικές και τις πολυαδικές αλληλεπιδράσεις, αλλά και σε ομαδικό επίπεδο (πλήθος). Δηλαδή *δεν είναι παράγωγα των ψυχολογικών δραστηριοτήτων αλλά ρυθμιστές τους*. Αποτελούν τα *αίτια* και τον *οδηγό, όχι τα αποτελέσματα*, της αντίληψης και της δράσης. Αποσκοπούν –κι αυτό είναι πολύ σημαντικό για τον Trevarthen– *στον καθορισμό της μελλοντικής, επικείμενης, αναμενόμενης δράσης και της μελλοντικής απερίγνωστης*.

Οι πολύπλοκες αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στις σωματικές, γνωστικές και διω-

ποκειμενικές ρυθμίσεις των συγκινήσεων συνεισφέρουν στην εκμάθηση κοινωνικών ή πολιτισμικών προσαρμογών, συνηθειών και σκέψεων μέσω των οποίων *αλλάζουν σε ένα πρώτο επίπεδο οι λειτουργίες των συγκινήσεων στην κοινωνία*. Η σκέψη μας για τις συγκινήσεις μας αποτελεί μια πολύπλοκη, μαθημένη και λογική δραστηριότητα, όπως οποιαδήποτε «θεωρία/ιστορία» για το νου κάποιου. Στην πορεία της οντογένεσης, υπό την επίδραση των νόμων και των κοινωνικών πεποιθήσεων, οι συγκινήσεις γίνονται πλέον σύμβολα, «σημαίνουν» και χρησιμοποιούνται για διαφορετικούς σκοπούς στους διάφορους πολιτισμούς – σε αντίθεση με τις άμεσες συγκινήσεις που βιώνουν οι μητέρες και τα βρέφη, τα οποία είναι ανεπηρέαστα από τις κοινωνικές συμβάσεις. Μετά τη βρεφική ηλικία, οι κοινωνικοί κανόνες και οι κυρώσεις, σε μεγάλη έκταση, κωδικοποιούν και περιορίζουν την έκφραση, την ένταση και την επίδειξη των συγκινήσεων – οι συγκινησιακές συμπεριφορές «καλλιεργούνται» πολιτισμικά. Ωστόσο η καταγωγή, η βασική οργάνωση, ο τρόπος μετάδοσης και μοιράσματος, καθώς και οι αναπτυξιακές αλλαγές των συγκινήσεων δεν προέρχονται από τις κοινωνικές συμβάσεις ούτε είναι αποτέλεσμα μάθησης, υποστηρίζει ο Trevarthen.

Οι συγκινήσεις, κατά τον Trevarthen, λειτουργούν στα ακόλουθα τρία διαφορετικά επίπεδα και κυβερνώνται από τις ακόλουθες, ειδικές για κάθε επίπεδο, αρχές:

α) προστατεύουν τη ζωτική απαρτίωση και το εσωτερικό περιβάλλον του σώματος (ο εαυτός ως σώμα ή *αυτονομικό επίπεδο*) και κυβερνώνται από την αρχή της *ενδο-υποκειμενικής συνοχής* και την αρχή της *αυτονομικής ρύθμισης του σώματος*,

β) καθοδηγούν τη γνώση, την αντίληψη, τη δράση και τη μάθηση μέσω της αποτίμησης των προσφορών (δηλαδή των αντιληπτών δυνατοτήτων που ο κόσμος προσφέρει στο σώμα για χρήση) των *αντικειμένων* και των καταστάσεων του *άψυχου, εξωτερικού κόσμου* (εαυτός-αντικείμενα ή *γνωστικό επίπεδο*). Στο επίπεδο αυτό κυριαρχεί η αρχή της *γνωστικής ρύθμισης του συνειδητού εαυτού*, και

γ) προάγουν και αναπτύσσουν τη διυποκειμενική επικοινωνία ανάμεσα στους ανθρώπους (εαυτός-άλλος ή *επικοινωνιακό επίπεδο*). Στο επίπεδο αυτό κυριαρχούν η αρχή της *επικοινωνιακής ρύθμισης των σχέσεων εαυτού-άλλου* και η αρχή της *ουσιαστικής διυποκειμενικής ισχύος*.

Για τη λειτουργία των συγκινήσεων στο πρώτο επίπεδο ο Trevarthen υποστηρίζει ότι υπάρχουν δύο αρχές, οι οποίες μπορούν να ελεγχθούν ερευνητικά στη βρεφική ηλικία. Πρώτον, σύμφωνα με την αρχή της *ενδο-υποκειμενικής συνοχής*, οι συγκινήσεις, ως κινητήριες καταστάσεις ενός συμπεριφερόμενου υποκειμένου, θέτουν όρια και κατευθύνσεις για μια συνεκτική επίγνωση και μια ενοποιημένη εμπροθεσιμότητα *ολόκληρου* του οργανισμού. Η συνοχή αυτή σημαίνει ότι διαφορετικά μέρη ενός υποκειμένου δεν μπορούν να έχουν διαφορετικές συγκινήσεις. Δεύτερον, σύμφωνα με την αρχή της *αυτονομικής ρύθμισης του σώματος*, οι συγκινήσεις διατηρούν τις ζωτικές λειτουργίες και την οργάνωση του σώματος με το να συνεισφέρουν στον έλεγχο των εσωτερικών καταστάσεων και των διεργασιών, εξισορροπώντας τις εσω-

τερικές απαιτήσεις του υποκειμένου έναντι των απαιτήσεων του εξωτερικού περιβάλλοντος. Για παράδειγμα, οδηγούν σε ειδικές συμπεριφορές προκειμένου ο οργανισμός να επιλέξει οφέλη και να αποφύγει περιβαλλοντικούς κινδύνους που απειλούν την επιβίωση. Όμως οι ασυντόνιστες αντανakλαστικές αντιδράσεις των οργάνων του κυκλοφορικού, του αναπνευστικού και του ορμονικού συστήματος δεν είναι συγκινήσεις.

Στο δεύτερο επίπεδο, η αρχή της *γνωστικής ρύθμισης του συνειδητού εαυτού* σημαίνει ότι οι συγκινήσεις ενέχονται στις γνωστικές αποτιμήσεις των άψυχων αντικειμένων ή των άψυχων γεγονότων του εξωτερικού κόσμου. Ρυθμίζουν τη διερευνητική και επιλεκτική πρόσληψη των πληροφοριών για την αντίληψη, κατευθύνοντας τις κινήσεις αναζήτησης ή αποφυγής, προσανατολίζοντας ή τροποποιώντας ανάλογα τους αισθητηριακούς υποδοχείς. Οι συγκινήσεις επηρεάζουν τις κρίσεις και τη μνήμη των εμπειριών, «δίνουν χρώμα» στις αναμνήσεις και στις αναγνώσεις, ενώ παράλληλα προκαταλαμβάνουν τη συμπεριφορά σε κατευθύνσεις προσέγγισης ή αποφυγής, επίθεσης ή άμυνας. Τα αντικείμενα αυτών των συγκινήσεων είναι «πράγματα» χωρίς συγκίνηση.

Για τη λειτουργία των συγκινήσεων στο τρίτο επίπεδο ο Trevarthen υποστηρίζει ότι υπάρχουν δύο αρχές, οι οποίες, όπως και οι προηγούμενες τρεις, μπορεί να ελεγχθούν ερευνητικά στη βρεφική ηλικία. Πρώτον, σύμφωνα με την αρχή της *επικοινωνιακής ρύθμισης των σχέσεων εαυτού-άλλου*, οι συγκινήσεις που υπηρετούν κοινωνικές λειτουργίες μπορούν να μοιραστούν άμεσα ανάμεσα στα υποκείμενα. Η έκφραση των συγκινήσεων γίνεται μέσω πρότυπων εκφραστικών κινήσεων, η αντίληψη των οποίων από το σύντροφο μπορεί άμεσα να τον οδηγήσει σε ενσυναίσθηση. Τώρα «αντικείμενο» των συγκινήσεων είναι δύο πρόσωπα που επικοινωνούν, και το καθένα τους έχει κίνητρα, επίγνωση, προθέσεις και δικές τους συγκινήσεις και συγκινησιακές ευαισθησίες. Δεύτερον, σύμφωνα με την αρχή της *ουσιαστικής διυποκειμενικής ισχύος*, όλες οι ανθρώπινες συγκινήσεις μπορούν να προκαλέσουν άμεση αλλαγή στις συγκινήσεις και στα κίνητρα των άλλων ανθρώπων. Κάθε συγκίνηση που εκφράζεται μπορεί άμεσα να επηρεάσει τις συγκινήσεις του άλλου. Η φύση αυτών των μεταδιδόμενων συναισθημάτων δεν εξαρτάται μόνο από τη σαφήνεια της έκφρασής τους από τον ένα σύντροφο, αλλά και από την κατάσταση της συγκινησιακής ισορροπίας του άλλου συντρόφου. Οι συγκινήσεις «συνηχούν» ανάμεσα στα υποκείμενα, σμίγοντας και αμοιβαίως «δια-ζωογονώντας» τα κίνητρα και τη συνειδησή τους. Η καλλιέργεια των ανθρώπινων συγκινήσεων βασίζεται στη μάθηση, ειδικά στην κοινωνικο-πολιτισμική, διυποκειμενική μάθηση, χωρίς όμως οι συγκινήσεις να προέρχονται από αυτήν (Trevarthen, 1993, σ. 49-50· Trevarthen, 1987, 1988, 2000, 2001a,b, 2005, 2007).

Ο Trevarthen (2005) υποστηρίζει ότι οι συγκινήσεις εμφανίζονται ως η λιγότερο κατανοητή λειτουργία του νου, επειδή πιθανόν συνιστούν μέρος της αιτίας της συ-

νείδησης. Η (επιστημονική) συνείδηση φτάνει με τη σκέψη και το στοχασμό σε θεωρίες για τις συγκινήσεις, οι οποίες βασίζονται σε ορθολογικές, στοχαστικού τύπου, εξηγήσεις της εμπειρίας. Για να κατανοήσουμε καλύτερα τη φύση και το θεμελιώδη ρόλο των συγκινήσεων στη ζωή, προτείνει ότι θα πρέπει να μελετήσουμε τη δραστηριότητα των συγκινήσεων στα βρέφη, τα οποία αναζητούν την εμπειρία με λιγότερη σκέψη από όση οι ενήλικοι (επιστήμονες). Για παράδειγμα, ορισμένοι αναγωγιστές θεώρησαν τις συγκινήσεις ως προστατευτικές αντιδράσεις και όχι ως ζωτικές και αισιόδοξες αιτίες της εμπειρίας, ενώ άλλοι παραμέλησαν, χωρίς λόγο, το ρόλο των συγκινήσεων στην ανθρώπινη κίνηση και δράση.

Για τον Trevarthen, οι συγκινήσεις είναι μέρος της δημιουργίας της κινητικής δραστηριότητας. Είναι επίσης αεχώριστες από τα κίνητρα, τα οποία είναι *διεργασίες μιας προσανατολισμένης στο μέλλον ευαίσθητης ζωτικότητας*, διεργασίες που κινούν το σώμα και οι οποίες ρυθμίζουν το δρώντα εαυτό ως ένα συνεκτικό, ανοιχτό δυναμικό σύστημα. Η επικοινωνία των συγκινήσεων ανάμεσα σε εμπρόθετα άτομα εξαρτάται από τη *διυποκειμενική συμπάθεια* που υπάρχει ανάμεσά τους, μια συμπάθεια ενεργή στον εγκέφαλο του ενός συντρόφου, ο οποίος *ανακαλύπτει και ταυτίζεται με τον προβλεπτικό έλεγχο των κινήσεων του άλλου συντρόφου*.

Μια θεωρία που συνδέει τις συγκινήσεις με τον προβλεπτικό έλεγχο της κινητικής δραστηριότητας πρέπει να μελετήσει τους *εσωτερικούς ρυθμούς* και τη μετατροπή της ενέργειας στη σωματική κίνηση. Επίσης, πρέπει να συσχετίζει τις συγκινήσεις αφενός με τις αυτονομικές ρυθμίσεις της ενέργειας και του σωματικού μεταβολισμού και αφετέρου με την απόδοση των νευρικών συστημάτων, τα οποία, σκόπιμα και άμεσα, προσλαμβάνουν την πληροφορία για την αντίληψη των προσδοκώμενων στόχων και διαμορφώνουν προβλέψεις της *επικείμενης* εμπειρίας κατά τη διάρκεια της δράσης, της σκέψης και της επικοινωνίας. Οι συγκινήσεις είναι οι σε *αναμονή υποψήφιοι εσωτερικοί εκτιμητές*, που προβλέπουν και αξιολογούν την πραγματοποίηση των πλάνων μας, των εμπειριών μας και των σχέσεών μας στην κοινωνία. Μας οδηγούν με τρόπους τέτοιους, ώστε συνειδητά να αντιληφθούμε και να αποκτήσουμε την *ίδια «κοινή αίσθηση» του κόσμου* και να γνωρίσουμε πώς να ζούμε μαζί μέσα σε αυτόν. Αντίθετα, οι γνωστικές διεργασίες ορίζουν τους στόχους μετά το γεγονός (εκ των υστέρων), διατηρούν πρότυπα και χάρτες της πραγματικότητας βασισμένους στην εμπειρία και υιοθετούν ρόλους διορθωτικούς και ρόλους συγκράτησης. Οι γνωστικές διεργασίες αδυνατούν από μόνες τους να μας ωθήσουν να ενδιαφερόμαστε για κάτι και να φέρουν μια ισορροπία ανάμεσα στην εσωτερική κατάσταση του σώματος και σε εκείνο που προσδοκάται να προκύψει από μια «προς έξοδο» δράση. Στον κοινωνικό χώρο δεν είναι οι γνωστικές διεργασίες αλλά οι συγκινήσεις που εκ των προτέρων αποτιμούν ποια είναι τα πρόσωπα τα οποία θα πρέπει να εμπιστευόμαστε. Η συνείδηση δε συνίσταται από εφήμερες και στιγμιαίες γνωστικές αντιδράσεις σε ενιαίες μορφές και συμβάντα, αλλά από μια σκόπιμη εκτελεστική

συνοχή, που αναζητά την ανακάλυψη των κινήτρων σε ολόκληρες σειρές πράξεων. Οι συγκινήσεις και η δράση προσδιορίζουν εκείνο που κάποιος από την εμπειρία του θα θυμάται και εκείνο που θα ξεχάσει. Όταν κάποιος *κινείται*, πρέπει να «λογαριάσει» την ενέργεια που θα δαπανήσει ή θα εισπράξει με το να προσαρμόσει το σώμα του στις παρούσες και στις μελλοντικές συνθήκες.

Για τον Trevarthen, ο «τρόπος» συντονισμού, το «ισοζύγιο» ρύθμισης της κίνησης και του κόστους της (σε επίπεδο ενέργειας και φυσιολογίας) είναι συγκίνηση, η δε *επικοινωνία εξαρτάται από την ανακάλυψη των συγκινήσεων που ενυπάρχουν και ανακλώνται στην κίνηση*.

Ένα θέμα που απασχολεί πολύ τον Trevarthen είναι ο ενδογενής συγχρονισμός των κινήσεων και το χρονικό εύρος μέσα στο οποίο εμφανίζονται οι συγκινήσεις. Θεωρεί ότι ο συγχρονισμός των κινήσεων είναι ενδογενής και εξαρτάται από το βαθμό και την ένταση των φυσικών και των χημικών διεργασιών που συντελούνται στον εγκέφαλο τη στιγμή της κίνησης. Για τον Trevarthen, οι κινήσεις διαμορφώνονται σε αρκετές χρονικές ζώνες. Αναφέρουμε τρεις από τις πλέον βασικές:

1) σε μια περίοδο εκατοστών του δευτερολέπτου, συμβαίνουν τάχιστες αλλαγές στη συγκίνηση και στιγμιαίες αλλαγές στη σκέψη, αλλαγές που αντιστοιχούν σε μονάδες σκελετομυϊκής δράσης στους προσανατολισμούς των αισθητηρίων οργάνων, προκειμένου να υπάρξει γρήγορη επίγνωση του τι λαμβάνει χώρα. Οι κινήσεις αυτές καθοδηγούνται πιθανόν από τις αισθήσεις, με ταχύτητα μεγαλύτερη από εκείνη του συνειδητού ελέγχου,

2) σε μια περίοδο 2 έως 6 δευτερολέπτων, οι συγκινήσεις (α) μεταδίδουν σαφές ενδιαφέρον και πρόθεση στις σωματικές κινήσεις, (β) επιδεικνύουν ποικίλους βαθμούς ευχαρίστησης, φόβου, άγχους κ.ά., και (γ) προβαίνουν σε εκτιμήσεις κατά την περίοδο του συνεχώς ηλεγμένου, συνειδητού και εμπρόθετου χρόνου, του λεγόμενου «ψυχολογικού παρόντος», και

3) σε μια περίοδο 30 δευτερολέπτων έως ενός ή δύο λεπτών, οι «αφηγηματικοί κύκλοι» συγκινησιακής διακύμανσης (προωθούμενοι περισσότερο από τα «σπλάχνα», με αυθόρμητους κύκλους αυτονομικής διέγερσης), οι προσδοκίες σφρίγους και ζωτικότητας μαζί με την κόπωση οδηγούν στην εμπειρία μιας νέας «περιπέτειας», που αρχίζει, προχωρεί με σιγουριά και σφρίγος, κορυφώνεται και, τέλος, χαλαρώνει, φτάνοντας σε μια σχετική ηρεμία.

Κατά την ανθρωπινή ανάπτυξη, με την εμπειρία και τη γνώση, η *τρίτη ζώνη* της «συγκινησιακής αφήγησης» καθορίζει το χρόνο του εκτελεστικού σχεδιασμού: α) σύνθετων σειρών και ποικιλιών κίνησης, β) επίλυσης προβλημάτων σε επίπεδο σκέψης, και γ) ανάκλησης από τη μακρόχρονη μνήμη – οι σύνθετες κινήσεις, η επίλυση προβλημάτων και η μνημονική ανάκτηση (ειδικά η τελευταία) κερδίζουν τη δύναμη αναφοράς και τη λειτουργία τους περισσότερο σε συγκινησιακού τύπου αφηγήσεις που έχουν νόημα. Η θέση αυτή, που διακρίνει κανονικότητες και ιεραρχίες στη χρονική

αλλαγή των συναισθηματικών καταστάσεων, οι οποίες κυμαίνονται από την πρώτη, στιγμιαία ζώνη έως την τρίτη ζώνη των «διαθέσεων» (moods) που διαρκούν παραπάνω, υποστηρίζεται ερευνητικά από τις μικρο-ανάλυσεις των συμπεριφορών άλλων ειδών, του δικού μας είδους, των βρεφών του ανθρώπου και ιδιαίτερα από την

Σχήμα 1. Ο χάρτης των συγκινήσεων (Trevarthen, 2005, σ. 66).

Υ Π Ο Κ Ε Ι Μ Ε Ν Ι Κ Ο Τ Η Τ Α	Συμπεριφορές εξερεύνησης & εκτέλεσης	Συντροφικότητα & Παιχνίδι Μάθηση & Διδασκαλία	Δ Ι Υ Π Ο Κ Ε Ι Μ Ε Ν Ι Κ Ο Τ Η Τ Α
	ντοπαμίνη γλουταμινικό οξύ ακετυλοχολίνη		
	ΕΚΣ ³ Κίνητρα του δρώντος εαυτού με προβλεπτική επίγνωση		
	οπιούχα νευροπεπτίδια γοναδοτρόπες ορμόνες ωκυτοσίνη		
	Καταναλωτικές και αυτο-παλινορθωτικές συμπεριφορές Κατάθλιψη	Προσκόλληση Γονεϊκότητα Ανατροφική συμπεριφορά Θεραπεία	

Φόβος, Κίνδυνος, Απειλή
Τροφο-τροπικές δραστηριότητες (διατήρηση ενέργειας)

Ασφάλεια, Ανακούφιση

3. Εγγενής Κινητήριος Σχηματισμός.

ανάλυση της επικοινωνίας που βασίζεται στον ήχο (π.χ., μουσική επικοινωνία, βρεφικά τραγούδια), ισχυρίζεται ο Trevarthen (Trevarthen, 2007). Εμείς θα προσθέταμε και από τις νατουραλιστικές, διαχρονικές μελέτες πάνω στη φωνητική μίμηση κατά τον πρώτο χρόνο της ζωής (Βιταλάκη, 2002· Kokkinaki, 1998· Kugiumutzakis, 1985, 1993, 2007· Μαρκοδημητράκη, 2003· Πρατικάκη, 2007).

Κατά την *κίνηση* παρατηρείται μια θεμελιώδης λειτουργική διάκριση ανάμεσα στη δαπάνη της ενέργειας και τη διατήρησή της.

Δαπάνη ενέργειας, κατά τον Hess (1964), συμβαίνει όπου απαιτείται έργο, δηλαδή στις *εργο-τροπικές δραστηριότητες*. Πρόκειται για δραστηριότητες μικρών ή μεγαλύτερων περιπετειών – π.χ., αναζήτηση πληροφοριών, εξερεύνηση, ανακάλυψη, γερό κράτημα και χρήση αντικειμένων, ψυχική επένδυση, κόπος, εμπλοκή, επικοινωνία και επίγνωση άλλων προσώπων. Αυτά κοστίζουν σε μεταβολική ενέργεια, το ύψος της οποίας εξαρτάται από τη δύναμη και τη διάρκεια της δραστηριότητας και από το ποια μάζα μυών και για πόσο χρόνο εργάζεται.

Διατήρηση ενέργειας σημειώνεται στις λεγόμενες *τροφο-τροπικές δραστηριότητες*, όπου το άτομο αναζητά τροφή και ανατροφική φροντίδα και επωφελείται μέσα σε ασφαλείς και υγιείς καταστάσεις – π.χ., να ζεσταθεί, να κοιμηθεί, να αναπνεύσει φρέσκο αέρα, να πει καθαρό νερό, να φάει υγιεινή τροφή. Οι τροφο-τροπικές δραστηριότητες σχετίζονται με τις ανταγωνιστικές ρυθμιστικές λειτουργίες του συμπαθητικού και του παρασυμπαθητικού συστήματος και «επιθυμούν» στενή συναισθηματική επαφή με άλλους, για να κερδίσουν ενέργεια και να καλύψουν ζωτικές τους ανάγκες με τη βοήθειά τους.

Μια πρώτη βασική διάσταση της φύσης των συγκινήσεων είναι η προβλεπόμενη εκτίμηση και ο έλεγχος του κόστους ενέργειας (δηλαδή η *εξισορρόπηση* εργο-τροπικών και τροφο-τροπικών δραστηριοτήτων). Η άλλη βασική διάσταση των συγκινήσεων ρυθμίζει την ισορροπία ανάμεσα στον υποκειμενικό εαυτό στη σχέση του με τα άψυχα πράγματα και το διωποκειμενικό εαυτό στη σχέση του με τους άλλους. Ταυτόχρονα ο Trevarthen υποστηρίζει ότι κατά τη διάρκεια της εμβρυϊκής ηλικίας διαμορφώνεται ο *Εγγενής Κινητήριος Σχηματισμός* (ΕΚΣ), που γεννά τα κίνητρα του δρώντος εαυτού, ο οποίος στοχεύει στην προβλεπτική επίγνωση, όταν ασχολείται με τα πράγματα και όταν επικοινωνεί με τους ανθρώπους, βιώνοντας συγκινήσεις ενδιαφέροντος, χαράς, φόβου, απειλής, ασφάλειας, ανακούφισης κ.ά. Στη βάση των παραπάνω εννοιών ο Trevarthen θα σχεδιάσει τον παρακάτω «Χάρτη των Συγκινήσεων», που αναπαριστά πώς το άτομο ισορροπεί όταν βρίσκεται ανάμεσα σε εργο-τροπικές (δαπάνη ενέργειας) και τροφο-τροπικές (διατήρηση ενέργειας) καταστάσεις, και πώς οι ατομικές υποκειμενικές συμπεριφορές μετασχηματίζονται σε συλλογική δράση από τα συμπαθητικά κίνητρα της διωποκειμενικότητας.

Παρατηρώντας τον παραπάνω χάρτη, μπορούμε να καταλάβουμε αυτό που προτείνει ο Trevarthen, δηλαδή ότι το βρέφος μπορεί από τη γέννησή του και αργότε-

ρα να εκδηλώνει την τρέχουσα θέση ισορροπίας μεταξύ των διαφόρων νευρωνικών και νευροενδοκρινικών συστημάτων, που ελέγχουν, π.χ., την επικράτηση των εργοτροπικών, «δαπανηρών» δραστηριοτήτων σε βάρος των τροφο-τροπικών δραστηριοτήτων ή το αντίστροφο. Η βρεφική περιέργεια, η τάση για εξερεύνηση, η επικοινωνία και το παιχνίδι (υποκειμενικές και διυποκειμενικές συμπεριφορές – βλ. πάνω αριστερό και πάνω δεξιό μέρος του χάρτη) μπορεί για κάποιο χρονικό διάστημα να λειτουργούν σε βάρος της ανάπαυσης και της παθητικής αποφυγής ερεθισμάτων (υποκειμενικές συμπεριφορές – βλ. κάτω αριστερό μέρος του χάρτη). Ο ήσυχος ύπνος και η ανάκτηση δυνάμεων (υποκειμενικές αυτο-παλινορθωτικές συμπεριφορές – βλ. κάτω αριστερό μέρος του χάρτη) μπορεί να επικρατούν έναντι ενός πολύ έντονου και εξαντλητικού παιχνιδιού (βλ. πάνω δεξιό μέρος του χάρτη) κ.ο.κ. Σε συνδυασμό με τις βρεφικές εκφραστικές κινήσεις, που ανακλούν συγκινησιακές καταστάσεις ενδιαφέροντος, χαράς, φόβου, ανακούφισης κ.ά. και την εμπλοκή του υποκειμενικού ή του διυποκειμενικού κινήτρου, ο παραπάνω χάρτης νομίζουμε ότι περιγράφει σαφώς την άποψη του Trevarthen για τη σχέση κινήσεων, συγκινήσεων, κινήτρων, συμπεριφοράς και βιολογικού υποστρώματος (Trevarthen, 1986, 1987, 1988, 1993, 1998, 2000, 2001a,b, 2005, 2007).

6. ANTI ΣΥΖΗΤΗΣΗΣ

Ως επίλογο στην παρούσα εργασία επιλέξαμε την περίληψη μιας ομιλίας που έκανε ο Trevarthen στην Κρήτη, σε συμπόσιο προς τιμήν του Jerome Bruner, τον Οκτώβριο του 2002, το οποίο είχε ως τίτλο: «Μοιραζόμαστε, άρα υπάρχουμε».

Η ομιλία του Trevarthen είχε ως τίτλο «Το μοίρασμα έχει νόημα: Η ευφυής γνώση, η σκέψη και η πράξη δεν μπορούν να κατακτηθούν στη μοναξιά» (Trevarthen, 2002). Η επιλογή αυτή έγινε για να δώσουμε ένα μικρό αλλά αντιπροσωπευτικό, νομίζουμε, δείγμα της επιστημολογικής θέσης του νατουραλιστή Trevarthen (βλ. Παράρτημα 1) και των χωρίς περιστροφές απόψεών του για τη σύγχρονη δυτική κουλτούρα, επιστήμη, κοινωνία, ψυχολογία και εκπαίδευση – θέσεις που δείχνουν ότι το εύρος και το βάθος των ιδεών του αρχίζουν αλλά δεν εξαντλούνται στην ψυχοβιολογική έμφαση, που διαπερνά τη θεωρία του, ανεξαρτήτως του αν κάποιος συμφωνεί λίγο ή πολύ με τις βασικές της θέσεις.

Περίληψη της ομιλίας

Η κουλτούρα και η νοημοσύνη αναπτύσσονται μέσα στην ανθρώπινη οικειότητα, μέσα στη συντροφιά δασκάλων και μαθητών οποιασδήποτε ηλικίας, που συναντιούνται για να μοιραστούν την περιπέτεια και την ανακάλυψη. Πρόκειται για δράσεις νοών (minds) που βρίσκονται σε ετοιμότητα, ενοικώντας σε εύστοφα σώματα.

Δυο ωραίες ελληνικές λέξεις, με βαθιά συνήχηση νοήματος, ο «ενθουσιασμός» και η «συμπάθεια», ορίζουν αυτό τον τρόπο ύπαρξης σε έναν κοινωνικά δημιουργημένο κόσμο και αποδίδουν τη ζωτική συνεισφορά του μικρού παιδιού στον κόσμο αυτό. Το να ορίσουμε εθνογραφικά την κουλτούρα ως δημιουργημένα πράγματα και πρακτικές είναι σαν να αντιλαμβανόμαστε νεκρά γεγονότα. Αντίθετα, η κουλτούρα μπορεί να οριστεί ως η διαδικασία που κινητοποιεί τους ανθρώπους σε συνεργασία μέσα σε ζωντανές ομάδες, ομάδες του νέου με τον ενήλικο ή τους συνομηλίκους, ομάδες μέσα στις οποίες λαμβάνει χώρα η πρακτική των τεχνών, της γλώσσας και των τεχνικών, το πέρασμα της γνώσης και των δεξιοτήτων ανάμεσα στις γενιές. Το να ορίσουμε τη νοημοσύνη ως ικανότητα διεργασίας της πληροφορίας που συντελείται μέσα σε κεφάλια ατόμων είναι σαν να καθιστούμε ακατανόητη τη συλλογική συνείδηση και τη μάθηση του νοήματος.

Όταν παρατηρούμε απλώς και ταξινομούμε τα προϊόντα του σύνθετου κόσμου μας, τα προϊόντα αυτά μας φαίνονται δεδομένα, πέρα από εμάς, ξένα, σαν μια πρόκληση του ενδιαφέροντός μας από μια επιστημονική φαντασία, ένα φορτίο γεγονότων και προβλημάτων που πρέπει να λυθούν, απειλώντας τη φαντασία και την ανθρωπιά μας. Ο μόνος ίσως τρόπος για να ξεφύγουμε από αυτή την αίσθηση του παράδοξου και της απειλής είναι να διερευνήσουμε το παιδί που εισέρχεται στον ανθρώπινο κόσμο με έναν ενθουσιασμό γεμάτο σιγουριά και με μια εφευρετικότητα γεμάτη συμπάθεια και εμπιστοσύνη.

Ο Jerome Bruner ήταν που με δίδαξε ότι χρειάζεται να αναποδογυρίσουμε τη θεωρία της εκπαίδευσης και με αυθεντικότητα, φαντασία και επιστημονική αυστηρότητα να μελετήσουμε πώς τα μικρά παιδιά αρχίζουν να γίνονται ευφυή ακριβώς με τους τρόπους που εμείς οι ίδιοι προσδοκούμε. Δηλαδή να διερευνήσουμε τι συνεισφέρει το παιδί στην πολιτιστική μάθηση και όχι ο πολιτισμός στο παιδί. Σήμερα βλέπω την έρευνά μου πάνω στην επικοινωνία της διδασκαλίας και της μάθησης, όχι της εκπαίδευσης, ως έναν τρόπο απελευθέρωσής μας από την επικίνδυνη πίστη στα εκπαιδευτικά προγράμματα που σκοποθετούν την ενστάλαξη τυποποιημένων προσόντων ως έναν τρόπο απελευθέρωσης και από τα ψυχομετρικά μοντέλα αποτίμησης των μαθητών. Η κατανόηση αυτού του γεγονότος με οδήγησε στη μελέτη των σκέψεων κάποιων παιδαγωγών που πλησιάζουν τους μικρούς μαθητές βλέποντάς τους ως πηγή του ποταμού της γνώσης. Έτσι, ο Ηράκλειτος ήξερε τι έκανε όταν αρνήθηκε μια κλίτευση συμμετοχής σε μια ομάδα διαμόρφωσης των νόμων της πόλης. Είπε ότι είχε να κάνει κάτι «πιο σπουδαίο» – έπαιζε στα σκαλοπάτια του ναού με τα παιδιά.

Η γνώση, η σκέψη και η ευφυής πράξη είναι πράγματα που κάνουμε από φυσικού μας. Γνωρίζουμε πώς να τα κάνουμε από κοινού και από πολύ μικρή ηλικία – δεν είναι πράγματα (λέξεις, τεχνουργήματα, λύσεις, κανόνες) που προέρχονται και συμβαίνουν μέσα σε μοναχικά κεφάλια. Είναι ανθρώπινες δράσεις και αλληλεπιδράσεις που έχουν κίνητρα. Δεν είναι απλές συνέπειες περιβαλλοντικών «επιρροών» ή «ερεθισμάτων». Αναπτύσσονται σε μια επικοινωνία εμπλουτισμένη με συγκινήσεις – είναι συναισθήματα για τις πράξεις της γνώσης που λαμβάνει χώρα μέσα στη συνηγορικότητα.

Σήμερα τα μεγάλα και θαυμαστά επιτεύγματα του δυτικού πολιτισμού – η πολιτική, η τεχνολογία, οι τέχνες, η βιομηχανία, η λογοτεχνία, η επιστήμη και η τυπική φιλοσοφική σκέψη ή λογική, όλα αυτά που η ιδιαίτερη ευρωπαϊκή ιστορία μας μας λέει ότι ξεκίνησαν από τις λαμπρές φιλοδοξίες ενός μικρού αθηναϊκού κράτους – φαίνεται ότι μας ντύνουν με ρούχα τεχνητά και γεννούν μια υποχρέωση στους νέους να επιτύχουν στον ανταγωνισμό μέσω της μάθησης, να προσέχουν τι λένε οι δάσκαλοί τους και να προσπαθούν να θυμούνται. Ένας νέος άνθρωπος πρέπει να μάθει τόσο πολλά για να γίνει ένα έξυπνο εξάρτημα του σύγχρονου κόσμου – να γίνει ένας υπεύθυνος ή ένας «πολιτισμένος» και ικανός για απασχόληση πολίτης, να εκπαιδευτεί. Όλες οι ιστορικά πλούσιες κουλτούρες δημιουργούν μια ανάγκη καθοδηγητικής εκπαίδευσης στην οποία το κύρος των εκπαιδευμένων, επίπονα ειδικευμένων ατόμων αναλαμβάνει ρόλους δασκάλων, κυβερνητών και διευθυντών. Εκείνοι που έχουν γίνει ισχυροί στη συμβατική γνώση καταλαμβάνονται από ένα φόβο για τις απαιδείτες ορμές, ένα φόβο που τους κάνει να προσπαθούν να αναχαιτίσουν και να μειώσουν τις ορμές της απλής διαίσθησης. Η Εκκλησία, το Κράτος και οι Επιχειρήσεις δημιουργούν ηθικούς και πολιτικούς νόμους και στήνουν βιομηχανικές και εμπορικές επιχειρήσεις που σκοπό έχουν το κέρδος. Πρέπει να δαμάσουν ή να εμπορευματοποιήσουν τον πρωτογενή αυθορμητισμό του ανθρώπινου πνεύματος, με τον οποίο όλοι μας έχουμε γεννηθεί, ανεξάρτητα από το κοινωνικό ή το εκπαιδευτικό επίπεδο των γονέων μας.

Στο σύγχρονο κόσμο η Ψυχολογία θεωρήθηκε ως ο υπηρέτης του πολύπλοκα ευφυούς, εργατικού, πολιτισμένου, «κοινωνικοποιημένου» κράτους. Διατείνεται ότι είναι ανεξάρτητη από τη θερησκευτική, τη μεταφυσική και την ηθική φιλοσοφία, γιατί έχει αναπτύξει εργαλεία αποτίμησης της αντίληψης και της γνώσης των «υποκειμένων». Όρισε τη «νοημοσύνη» με όρους βαθμολογίας (σκορ) σε δοκιμασίες επίλυσης προβλημάτων λογικής και κατανόησης των συμβάσεων και των συμβόλων. Στη σύγχρονη εκδοχή της, η γενική νοημοσύνη μετράται από τεστ που σταθμίζουν «την ταχύτητα διεργασίας της πληροφορίας», μια εκτίμηση συγκρίσιμη με τα τεστ ταχύτητας των αυτοκινήτων που σπρώχνουν την «αντίδραση» της μηχανής στο ανώτατο όριο.

Κατάβαθα στην ψυχή μας νιώθουμε τους περιορισμούς αυτής της περιπέτειας και τα στείρα αποτελέσματά της. Όσο καλοί κι αν είναι οι ακαδημαϊκοί και οι πειραματικοί ψυχολόγοι στην ανίχνευση της πολυπλοκότητας της αντίληψης, του υπολογισμού, της κατηγοριοποίησης, της προτασιακής νοητικής μηχανής και των διαφορετικών επιπέδων απομνημόνευσης και ανάκλησης, αδυνατούν να μας δώσουν μια εξήγηση για τον τεράστιο μεταδοτικό πλούτο που διαθέτει το μικρό παιδί ως προς την ανακάλυψη και τη δημιουργία, ως προς τη «διάθεση να μάθει» συντροφικά με τους δασκάλους του, οι οποίοι προσφέρονται να μάθουν μαζί του. Η επιστήμη του νου απαιτείται να ξαναβρεί την πίστη στη φυσική, αυθόρμητη ανάπτυξη που λαμβάνει χώρα μέσα σε σχέσεις, να ξαναβρεί την πίστη στη συνείδηση, στη σκέψη και στην επικοινωνία. Για να συμβεί αυτό, χρειαζόμαστε ως απαραίτητο οδηγό τη συμπεριφορά του μικρού παιδιού.

Οι μεγαλύτεροι – γονείς, αδέρφια και οι πολλών ειδών δάσκαλοι – αντιδρούν με ένα φυσικό τρόπο στη ζωντάνια και στην ετοιμότητα των βρεφών και των νηπίων για

κατανόηση. Νιώθουν ότι θέλουν να τα βοηθήσουν και μαθαίνουν πώς να το κάνουν από τα ίδια τα παιδιά. Κάθε φορά που παρακολουθώ μια συνάντηση νηπιαγωγών και δασκάλων, προσώπων που έχουν αφιερώσει τη ζωή τους στο μοίρασμα της μάθησης, εν μέρει μέσω παιχνιδιού και εν μέρει παραβιάζοντας τα όρια της γνώσης, της σκέψης και της δράσης με επικίνδυνα περιπετειώδεις τρόπους, εντυπωσιάζομαι από την ευαισθησία τους και την εξάρτησή τους από τη διαισθητική παρώθηση, το ψάξιμο, τη σκέψη και την ικανότητα μοιράσματος. Βλέπω άνδρες και γυναίκες να ξαναγίνονται παιδιά με το να μιμούνται τους μαθητές τους, παρωθούμενοι να παίξουν μερικές φορές με τρόπους που δημιουργούν σύγχυση στους μικρότερους από αυτούς ηλικιακά και λιγότερο εκφραστικούς διευθυντές τους. Θυμάμαι το είδος του ενθουσιασμού που έχω δει να υπάρχει στα έργα και στα λόγια πραγματικά διακεκριμένων επιστημόνων και καλλιτεχνών. Όταν βλέπουμε ένα πρόσωπο οποιασδήποτε ηλικίας, όλοι αναγνωρίζουμε το μεγαλείο του ανθρώπινου πνεύματος, μεγαλείο ενεργό στην εκτέλεση ενός έργου που απαιτεί φαντασία, ανάληψη ρίσκου και ακρίβεια στην εκτέλεση. Αυτά μοιραζόμαστε μέσα στην κουλτούρα.

Στην παρουσίασή μου θα ανασκοπήσω ορισμένα ευρήματα από την επιστήμη της αυθόρμητης μάθησης και διδασκαλίας κατά τη βρεφική και τη νηπιακή ηλικία, τα οποία είμαι πεπεισμένος ότι προκαλούν βαθιά την ψυχολογία της γνωστικής μάθησης απλών γεγονότων. Κάνοντας την ανασκόπηση αυτή, θα εξετάσω τα γόνιμα νοήματα κάποιων άλλων λέξεων που μας παραδόθηκαν πριν από αιώνες από τους Έλληνες συντρόφους μας: «μύθος», «ψυχή», «μουσική», «κινητικός», «μεταφορά», «ρυθμός», «ποίηση» και «Οδύσσεια» (Trevvarthen, 2002).

Η παραπάνω σαφής θέση, αλλά και η θεωρία του Trevvarthen μάς φέρνει στο νου αφενός μέρος του έργου του Freud *Η δυσφορία μέσα στον πολιτισμό* (Freud, 1930/1961) (βλ. Freud, Freud & Grüblich-Simitis, 1976/2006) και αφετέρου το ερώτημα αν οι νατουραλιστικές θέσεις του Trevvarthen έχουν και ποια σχέση με τα προγράμματα πρόληψης και παρέμβασης σε βρέφη, νήπια, παιδιά, εφήβους και ενήλικους, στα οποία αφιέρωσε τόσα χρόνια, τόση σκέψη και τόση έγνοια ο Γιάννης Τσιάντης (Tsiantis, 1995· Τσιάντης, 2005).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. Βιογραφικά στοιχεία

Ο C. Trevvarthen γεννήθηκε στις 2 Μαρτίου 1931 στην πόλη Όκλαντ της Νέας Ζηλανδίας. Οι στοργικοί γονείς του τον ώθησαν να πιστεύει στους άλλους, στις αισθήσεις του και σε ό,τι τα χέρια του μπορούσαν να κάνουν. Κατά τα χρόνια του δημοτικού σχολείου, αλλά κυρίως στα γυμνασιακά του χρόνια οι δάσκαλοί του υπο-

στήριξαν το ενδιαφέρον του για τη Βιολογία και τη θεωρία του Λαβρίνου. Ο τελευταίος είχε επισκεφθεί την όμορφη, μικρή, πλούσια σε πολλά και παράξενα φυτά και ζώα πατρίδα του Trevarthen. Οι Ευρωπαίοι ονόμαζαν την απομονωμένη Νέα Ζηλανδία «εργαστήριο της εξέλιξης των ειδών», και ο Trevarthen, ως παιδί, άρχισε να παρατηρεί και να «ακούει» τα ζωντανά πλάσματα, την ποικιλία και την ιδιαιτερότητα της συμπεριφοράς τους. Στο Πανεπιστήμιο του Όκλαντ σπούδασε Βιολογία (1949-1954). Στη συνέχεια έκανε ένα μάστερ στη Βοτανική (1954-1955) και ένα δεύτερο μάστερ στη Ζωολογία, με ειδίκευση στην Ηθολογία και στη Φυσιολογία, στο Πανεπιστήμιο του Οτάγκο (1955-1956). Ανάμεσα στο πρώτο και το δεύτερο μάστερ, όντας σε «κρίση», με τη βοήθεια του γνωστού νευροφυσιολόγου Καθηγητή του Archie MacIntyre, επέλεξε να μελετήσει τον εγκέφαλο των ζώων και, πιο ειδικά, πώς τα ζώα κινούνται έχοντας σκοπούς, πώς επιλέγουν ένα στόχο, πώς διερευνούν, επιβιώνουν και προσαρμόζονται στο φυσικό τους περιβάλλον. Τα επόμενα χρόνια (1957-1962) ως υποψήφιος διδάκτορας μελέτησε τον εγκέφαλο δίπλα στο «δύσκολο» Roger Sperry (βραβείο Νόμπελ, 1981), σε ένα «επιστημονικό μοναστήρι», στον Τομέα Ψυχοβιολογίας, στο Τεχνολογικό Ινστιτούτο της Καλιφόρνιας, στην Πασαντίνα. Οι πειραματικές έρευνες του Trevarthen (διδασκαρική διατριβή στην Ψυχοβιολογία, 1962) πάνω στο διχοτομημένο εγκέφαλο του πιθήκου συνεισέφεραν στην πρωτοποριακή ερευνητική προσπάθεια του Sperry, ο οποίος, πριν από το βραβείο Νόμπελ, είπε ότι τα ευρήματα του μαθητή του ήταν η κρίσιμη απόδειξη για την «κατανομή» της συνείδησης και της μάθησης στα διάφορα μέρη του διαχωρισμένου εγκεφάλου. Λίγο πριν από το θάνατό του ο Sperry εμπιστεύτηκε στον Trevarthen την επιμέλεια του έργου *Brain Circuits and Functions of the Mind. Essays in Honor of Roger W. Sperry* (Trevarthen, 1990a), στο οποίο ο ίδιος και οι μαθητές του περιγράφουν την ερευνητική προσπάθεια και την πλούσια επιστημονική παραγωγή που οδήγησαν σε νέα γνώση για τον εγκέφαλο, οπότε και στο βραβείο.

Το 1962 ο Trevarthen παντρεύτηκε μια δραστήρια και κοινωνικά ευαίσθητη γυναίκα, την Καλιφορνέζα E. Lee Simmon, με την οποία απέκτησε τρεις γιους και μοιράστηκε το κοινό ταξίδι της ζωής στις ΗΠΑ, στη Γαλλία, στην Αφρική, στη Μεγάλη Βρετανία και κυρίως στο Εδιμβούργο, όπου και η μόνιμη κατοικία τους από το 1971. Το πρώτο τους παιδί γεννήθηκε το 1963 και ήταν αυτό το βρέφος που έκανε τον Trevarthen να θεωρήσει την έρευνα των βρεφών πιο ενδιαφέρουσα από την έρευνα των πιθήκων. Μετά τη μαθητεία δίπλα στον Sperry, τα επόμενα τρία χρόνια (1963-1966) τα πέρασε ως μεταδιδασκαρικός ερευνητής στη Μασσαλία κοντά στο γνωστό νευροφυσιολόγο Jacques Paillard. Εκεί, το 1965, ο Jerome Bruner έπεισε τον Trevarthen να εφαρμόσει τη νέα τεχνική του για τις κινήσεις σύλληψης των πιθήκων και στα βρέφη του ανθρώπου. Το 1966 η οικογένεια επιστρέφει στις ΗΠΑ, ο Trevarthen εργάζεται κυρίως στο Κέντρο Γνωστικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο Χάρβαρντ, δίπλα στον Bruner, στον Brazelton και στον Richards. Εφαρμόζουν την τεχνική του

Trevarthen σε πειράματα σύλληψης και χειρισμού αντικειμένων σε νεογνά και νεο-
ρά βρέφη, αλλά ταυτόχρονα μελετούν πώς τα τόσο εκφραστικά βρέφη επικοινωνούν
με τις μητέρες τους – βρεφική ικανότητα η οποία δεν προβλέπεται από τις θεωρίες
των Freud, Piaget, Vygotsky, Chomsky και, φυσικά, των συμπεριφοριστών και των
ηθολόγων. Η ερευνητική αυτή εμπειρία οδηγεί το νεαρό λέκτορα του Χάρβαρντ
Trevarthen να αφοσιωθεί στη μελέτη των βρεφών του ανθρώπου – αυτό κάνει έως
σήμερα. Το 1971 μετακινήθηκε στην ίδια βαθμίδα στο Τμήμα Ψυχολογίας του Πα-
νεπιστημίου του Εδιμβούργου, όπου το 1973 εκλέγεται Αναπληρωτής, το 1984 Τα-
κτικός και από το 1997 είναι Ομότιμος Καθηγητής της Ψυχολογίας του Παιδιού και
της Ψυχοβιολογίας.

Ο Trevarthen είναι εκλεγμένο μέλος της Royal Society of Edinburgh, της Νορ-
βηγικής Ακαδημίας Γραμμάτων και Επιστημών, Επίτιμος Διδάκτορας του Πανε-
πιστημίου Κρήτης, στο οποίο έχει διδάξει ένα εξάμηνο (1991-1992) και το οποίο έχει
επισκεφθεί πολλές φορές. Έχει διδάξει επίσης ως επισκέπτης Καθηγητής σε πολ-
λά πανεπιστήμια και των πέντε ηπείρων και σε πολλούς διεθνείς οργανισμούς (π.χ.,
ΟΗΕ). Έχει εποπτεύσει αρκετές και αξιόλογες διδακτορικές διατριβές, ανάμεσά τους
και τις διατριβές των Ελληνίδων Δ. Παππούδη, Θ. Κοκκινάκη, Χ. Παπαηλιού και
Ζ. Παπαληγούρα.

Στο βιογραφικό του αυτοχαρακτηρίζεται βιολόγος, ψυχολόγος και νατουραλι-
στής. Έχει ένα πλήθος δημοσιεύσεων στη νευρο-ψυχολογία, στην ανάπτυξη του ε-
γκεφάλου και –τα τελευταία τριάντα πέντε χρόνια– στην επικοινωνία των βρεφών
(αναπτυξιακή ψυχολογία). Στην πραγματικότητα, οι δημοσιεύσεις του επεκτείνονται
στους τομείς της θαλάσσιας οικολογίας, της πειραματικής ψυχολογίας σε πιθήκους
και ανθρώπους με διαχωρισμένα ή μη διαχωρισμένα ημισφαίρια, της ανατομίας και
της ανάπτυξης του εγκεφάλου, της γενικής νευροβιολογίας, της ανθρώπινης εμ-
βρυολογίας και της ερευνητικής μεθοδολογίας στην αναπτυξιακή ψυχολογία και τη
νευροψυχολογία. Στις δημοσιεύσεις του πάνω στην επικοινωνία των βρεφών, επι-
κεντρώνεται στο ρόλο που παίζουν τα κίνητρα και οι συγκινήσεις στην ψυχολογι-
κή ανάπτυξη, στην αναπτυξιακή παθολογία και την εκπαίδευση από την αρχή της
ζωής, καθώς και στο πώς οι ρυθμοί και οι συγκινήσεις στο παιχνίδι, στη φαντασία,
στα μουσικά παιχνίδια και στα τραγούδια, στις αφηγήσεις και στις πράξεις ανακά-
λυψης των παιδιών, με πραγματικούς και φανταστικούς συντρόφους, υποστηρίζουν
την πολιτισμική εκμάθηση κατά τη βρεφική και τη νηπιακή ηλικία. Προς το παρόν
εργάζεται πάνω σε μια νέα θεωρία για τα έμφυτα θεμέλια της «επικοινωνιακής
μουσικότητας» και της εφαρμογής της στη μάθηση και στις ψυχοθεραπείες. Ως
ερευνητικά του ενδιαφέροντα σήμερα αναφέρει την ανάπτυξη της επικοινωνίας και
της νόησης, το ρόλο των συγκινήσεων και της επικοινωνίας τους στην κοινωνική
και τη γνωστική ανάπτυξη, την πολιτισμική μάθηση και την εκπαίδευση, την επι-
κοινωνιακή μουσικότητα, τη μουσικοθεραπεία, την αναπτυξιακή νευροψυχολογία,

τις διαταραχές ενσυναίσθησης των παιδιών, ιδίως τον αυτισμό και την εγκεφαλική λειτουργική ασυμμετρία και την ανάπτυξή της.

Ως άνθρωπος ο Trevarthen είναι απλός, αυθόρμητος, με μια απίστευτη αίσθηση του χιούμορ και με αυτοσαρκασμό, σεμνός ως επιστήμων, υποστηρικτής της λιτής ζωής, εραστής του διαλόγου, της φύσης και της μουσικής –ιδιαιτέρα της αφρικανικής και εν πολλοίς της ελληνικής– με μια έντονη αίσθηση της ευθύνης του ως πολίτη. Στέκεται κριτικά απέναντι στους φορμαλισμούς, στις πραξικοπηματικές διακηρύξεις, στην αποπλαιομένη λογική και στις ερμηνείες που του παρέχονται από δεύτερο και τρίτο χέρι. Εργασιομανής, πολύ παρατηρητικός και οξυδερκής στην περιγραφή των λεπτομερειών των ανθρώπινων κινήσεων και εκφράσεων, διαθέτει νου εκρηκτικό και παραγωγό καινούργιων επιστημονικών εννοιών. Ενώ έχει για χρόνια πολλά χρησιμοποιήσει την αυστηρή πειραματική μέθοδο, σήμερα προτιμά τις νατουραλιστικές, ή όσο το δυνατόν πιο νατουραλιστικές, περιγραφικές παρατηρήσεις των βρεφών και των συντρόφων τους. Αποδέχεται τα πλεονεκτήματα της ψυχολογικής πειραματικής μεθόδου, αλλά επισημαίνει την κοντόφθαλμη θεώρησή της και τις ελάχιστες ερωτήσεις που αυτή απαντά. Μέρος των θέσεών του για τη σύγχρονη ζωή, κοινωνία, κουλτούρα, επιστήμη και εκπαίδευση περιγράφονται στο τελευταίο υποκεφάλαιο του παρόντος άρθρου (για περισσότερα στοιχεία βλ. Κουγιουμουτζάκης, 1997, 2007· Trevarthen, 1997, 2002, 2007).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- BERNSTEIN, N. (1967). *The Coordination and Regulation of Movements*. Oxford, Pergamon.
- BEVER, T. (ed.) (1982). *Regressions in Mental Development: Basic Phenomena and Theories*. Hillsdale, N.J., Erlbaum.
- ΒΙΤΑΛΑΚΗ, Ε. (2002). *Η ανάπτυξη της μίμησης στην αλληλεπίδραση γιαγιάς-βρέφους*. Διδακτορική Διατριβή. Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών. Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- BRATEN, S. (1998a). Introduction, στο S. Braten (ed.), *Intersubjective Communication and Emotion in Early Ontogeny* (σ. 1-12). Cambridge, Cambridge University Press.
- BRATEN, S. (1998b). Infant learning by altercentric participation: the reverse of egocentric observation in autism, στο S. Braten (ed.), *Intersubjective Communication and Emotion in Early Ontogeny* (σ. 105-124). Cambridge, Cambridge University Press.
- BRATEN, S. (1998c). Intersubjective communion and understanding: development and perturbation, στο S. Braten (ed.), *Intersubjective Communication and Emotion in Early Ontogeny* (σ. 372-382). Cambridge, Cambridge University Press.
- DECASPER, A.J. (1992a). Ακούει τα ανθρώπινα έμβρυα στη μήτρα, στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (επιμ.), *Πρόοδος στην Αναπτυξιακή Ψυχολογία των Πρώτων Χρόνων* (σ. 49-63). Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- DECASPER, A.J. (1992b). Πώς επηρεάζουν οι προγεννητικές ακουστικές εμπειρίες τη μεταγεννητική αντίληψη, στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (επιμ.), *Πρόοδος στην Αναπτυξιακή Ψυχολογία των Πρώτων Χρόνων* (σ. 65-70). Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

- FIELD, T.M., WOODSON, R., GREENBERG, R. & COHEN, D. (1982). Discrimination and imitation of facial expressions by neonates. *Science*, 218, 179-181.
- FREUD, S. (1930/1961). *Civilization and its discontents*. N.Y., Norton.
- FREUD, E., FREUD, L. & GRÜBRICH-SIMITIS, L. (1976/2006). *Σίγησιν Φρόνουν. Η ζωή του σε εικόνες και κείμενα*. Επιμ. Έκδ. Γ. Κουγιουμουτζάκης, μτφρ. Κ. Ανδρουλιδάκης, Μ. Μαρχοδημητράκη & Γ. Κουγιουμουτζάκης. Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- HALLIDAY, M., *Learning how to mean*. London, Edward Arnold.
- HESS, W.R. (1964). *The Biology of Mind*. Chicago, University of Chicago Press.
- JEANNEROD, M. (1994). The representing brain: neural correlates of motor intention and imagery. *Behavioral and Brain Sciences*, 17, 187-245.
- KOKKINAKI, T. (1998). *Emotion and imitation in early infant-parent interaction. A longitudinal and cross-cultural study*. Ph.D. thesis. Department of Psychology, University of Edinburgh, Scotland, UK.
- KOKKINAKI, T. (2003). A longitudinal, naturalistic and cross-cultural study on emotions in early infant-parent imitative interactions. *British Journal of developmental Psychology*, 21, 243-258.
- KOKKINAKI, T., KUGIUMUTZAKIS, G. (2000). Basic aspects of vocal imitation in infant-parent interaction during the first 6 months. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 21, 2, 85-101.
- KOKKINAKI, T. & VASDEKIS, V.G.S. (2001). A cross-cultural study on early vocal imitative phenomena in different relationships. *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 18, 3, 173-187.
- KUGIUMUTZAKIS, G. (1985). *The Origin, Development and Function of the Early Infant Imitation*. Ph.D. thesis, Department of Psychology. Uppsala University, Sweden.
- ΚΟΥΓΙΟΥΜΟΥΤΖΑΚΗΣ, Γ. (1988). Η γένεση της ανθρώπινης μίμησης. *Ψυχολογικά Θέματα*, 1, 1, 5-21.
- ΚΟΥΓΙΟΥΜΟΥΤΖΑΚΗΣ, Γ. (1992α). Προόδρομοι της προόδου της σύγχρονης Αναπτυξιακής Ψυχολογίας, στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (επιμ.), *Πρόοδος στην Αναπτυξιακή Ψυχολογία των Πρώτων Χρόνων* (σ. 3-11). Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- ΚΟΥΓΙΟΥΜΟΥΤΖΑΚΗΣ, Γ. (1992β). Φωνητικές μιμήσεις στην επικοινωνία μητέρας-βρέφους, στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (επιμ.), *Πρόοδος στην Αναπτυξιακή Ψυχολογία των Πρώτων Χρόνων* (σ. 93-137). Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- KUGIUMUTZAKIS, G. (1993). Intersubjective Vocal Imitation in Early Mother-Infant Interaction, στο J. Nadel & L. Camaioni (eds), *New Perspective in Early Communication Development* (σ. 22-47). London, Routledge.
- ΚΟΥΓΙΟΥΜΟΥΤΖΑΚΗΣ, Γ. (1997). Παρουσίαση του C. Trevarthen κατά την αναγόρευσή του σε επίτιμο διδάκτορα του Τμήματος Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. *Ψυχολογικά Θέματα*, 8, 1-3, 23-30.
- KUGIUMUTZAKIS, G. (1998). Neonatal imitation in the intersubjective companion space, στο S. Braten (ed.), *Intersubjective Communication and Emotion in Early Ontogeny* (σ. 63-88). Cambridge, Cambridge University Press.
- KUGIUMUTZAKIS, G. (1999). Genesis and Development of Early Infant Mimesis to Facial and Vocal Models, στο J. Nadel & G. Butterworth (eds), *Imitation in Infancy* (σ. 22-47). London, Routledge.
- ΚΟΥΓΙΟΥΜΟΥΤΖΑΚΗΣ, Γ. (2007). Μίμηση, αριθμοί και ρυθμοί, στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (επιμ.), *Συμπαντική Αρμονία – Μουσική και Επιστήμη. Στον Μίκη Θεοδωράκη*. Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (επί του πιεστηρίου).
- KUGIUMUTZAKIS, G., KOKKINAKI, T., MARKODIMITRAKI, M. & VITALAKI, E. (2005). Emotions in early mimesis, στο J. Nadel & D. Muir (eds), *Emotional Development* (σ. 161-182). Oxford, Oxford University Press.
- ΚΟΥΓΙΟΥΜΟΥΤΖΑΚΗΣ, Γ., ΜΑΡΚΟΔΗΜΗΤΡΑΚΗ, Μ. & ΤΣΟΥΡΤΟΥ, Β. (2006). Ψυχανάλυση και Αναπτυξιακή Ψυχολογία: καιροί συνεργασίας. *Νέα Εστία*, 16, 1795, 110-1121.

- ΜΑΖΟΚΟΠΑΚΗ, Κ. (2007). *Οι ρίζες της μουσικότητας: Η ανάπτυξη των επικοινωνιακών βρεφικών ρυθμών από τον 2ο έως το 10ο μήνα*. Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- ΜΑΖΟΚΟΠΑΚΗ, Κ. & ΚΥΓΙΟΥΜΟΥΤΖΑΚΗΣ, Γ. (2007). Infant Rhythms-Expressions of Musical Companionship: Moving in the Absence and Presence of Music, στο S. Malloch & C. Trevarthen (eds), *Communicative Musicality: Narratives of Expressive Gesture and Being Human*. Oxford, Oxford University Press (in press).
- MARATOS, O. (1973). *The origin and development of imitation in the first six months of life*. Ps. D. thesis, University of Geneva, Switzerland.
- ΜΑΡΚΟΔΗΜΗΤΡΑΚΗ, Μ. (2003). *Η Ψυχολογία των Διδύμων. Μίμηση και συναισθήματα σε ένα ζεύγος ετεροζυγωτικών διδύμων*. Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- ΜΑΡΚΟΔΗΜΗΤΡΑΚΗ, Μ., ΚΟΥΤΙΟΥΜΟΥΤΖΑΚΗΣ, Γ. (2005). Διεπιστημονική θεώρηση της εγκυμοσύνης των διδύμων. *Ψυχολογία*, 12 (2), 115-132.
- ΜΑΡΚΟΔΗΜΗΤΡΑΚΗ, Μ., ΚΟΥΤΙΟΥΜΟΥΤΖΑΚΗΣ, Γ., ΚΟΚΚΙΝΑΚΗ, Θ. (2005). Όψεις της ανάπτυξης των διδύμων. *Ψυχολογία*, 12 (2), 133-152.
- MASATAKA, N. (1996). Perception of motherese in a signed language by 6-month-old deaf infants. *Developmental psychology*, 32, 874-879.
- MELZTOFF, A.N. & MOORE, M.H. (1977). Imitation of facial and manual gestures by human neonates. *Science*, 198, 75-78.
- MURRAY, L. & TREVARTEN, C. (1985). Emotional regulation of interactions between two-month-olds and their mothers, στο T. Field & N. Fox (eds.), *Social Perception in Infants* (σ. 177-197). Norwood, N.J., Ablex.
- PANKSEPP, J. & SMITH PASQUALINI M. (2005). The search for the fundamental brain/mind sources of affective experience, στο J. Nadel & D. Muir (eds), *Emotional Development* (σ. 5-30). Oxford, Oxford University Press.
- ΠΑΠΑΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, Ε. (2004). *Πλάσματα του αέρα: Οι φανταστικοί σύντροφοι σε κορίτσια προσχολικής ηλικίας*. Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- ΠΑΠΑΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, Ε. & ΚΟΥΤΙΟΥΜΟΥΤΖΑΚΗΣ, Γ. (2000). Ο φανταστικός σύντροφος των νηπίων: Ανασκόπηση ερευνητικών δεδομένων. *Παιδί και Εφηβος: Ψυχική Υγεία και Ψυχοπαθολογία*, 2, 69-81.
- PAPASTATHOPOULOS, S. & KUGIUMUTZAKIS, G. (2007). The intersubjectivity of imagination: The special case of imaginary companions, στο S. Braten (ed.), *On Being Moved. From Mirror Neurons to Empathy* (σ. 219-233). Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins.
- ΠΡΑΤΙΚΑΚΗ, Α. (2007). *Μίμηση και συγκινήσεις στις αλληλεπιδράσεις βρεφών-παιπουδών και βρεφών-γιαγιάδων*. Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Κρήτης (επικείμενη υποστήριξη).
- RIZZOLATTI, G., FOGASSI, L. & GALLESE, V. (2001). Neurophysiological mechanisms underlying the understanding and imitation of action. *Nature Review Neuroscience*, 2, 661-670.
- ΣΕΜΙΤΕΚΟΛΟΥ, Μ. (2003). *Η ανάπτυξη των δυαδικών και τριαδικών παιγνιωδών αλληλεπιδράσεων μεταξύ γονέων-βρεφών από τον 7ο έως το 12ο μήνα*. Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- SPERRY, R.W. (1952). Neurology and the mind-brain problem. *American Scientist*, 40, 291-312.
- SPERRY, R.W. (1990). Forebrain commissurotomy and conscious awareness, στο C. Trevarthen (ed.), *Brain Circuits and Functions of the Mind* (σ. 371-388). Cambridge, Cambridge University Press.

- TREVARTHEN, C. (1973). Behavioural Embryology, στο E.C. Carterette & M.P. Friedman (eds), *Handbook of Perception. Biology of Perceptual Systems*, τόμ. 3. (σ. 89-117). N.Y., Academic Press.
- TREVARTHEN, C. (1974). Conversations with a two-month-old. *New Scientist*, 2, 230-235.
- TREVARTHEN, C. (1977). Descriptive analyses of infant communication behavior, στο H.R. Schaffer (ed.), *Studies in Mother-Infant Interaction* (σ. 227-270). London, Academic Press.
- TREVARTHEN, C. (1979a). Communication and cooperation in early infancy. A description of primary intersubjectivity, στο M. Bullock (ed.), *Before Speech: The Beginning of Human Communication* (σ. 321-347). London, Cambridge University Press.
- TREVARTHEN, C. (1979b). Instincts for human understanding and for cultural co-operation: their development in infancy, στο M. von Cranach, K. Foppa, W. Lepenies & D. Ploog (eds), *Human Ethology* (σ. 530-573). Cambridge MA, Cambridge University Press.
- TREVARTHEN, C. (1980). The foundations of intersubjectivity: development of interpersonal and cooperative understanding of infants, στο D. Olson (ed.), *The Social Foundations of Language and Thought: Essays in Honour of J. S. Bruner* (σ. 316-342). N.Y., W.W. Norton.
- TREVARTHEN, C. (1982). Basic patterns of psychogenetic change, στο T.G. Bever (ed.), *Regressions in Mental Development. Basic Phenomena and Theories* (7-46). Hillsdale, NJ, Erlbaum.
- TREVARTHEN, C. (1984). Emotions in infancy: Regulators of contacts and relationships with persons, στο K. Scherer & P. Ekman (eds), *Approaches to Emotion* (σ. 129-157). Hillsdale, NJ, Erlbaum.
- TREVARTHEN, C. (1986). Development of intersubjective motor control in infants, στο M.G. Wade & H.T.A. Whittings (eds), *Motor Development in Children: Aspects of Coordination and Control* (σ. 209-261). Dordrest: Martinus Nijhoff.
- TREVARTHEN, C. (1987). Sharing makes sense: Intersubjectivity and the making of an infant's meaning, στο R. Steele & T. Threadgold (eds), *Language Topics: Essays in honour of Michael Halliday*, τόμ. 1 (σ. 177-199). Amsterdam and Philadelphia, John Benjamins.
- TREVARTHEN, C. (1988). Universal cooperative motives: How infants begin to know language and skills of culture, στο G. Jahoda & I.M. Lewis (eds), *Acquiring Culture: Ethnographic Perspectives on Cognitive Development* (σ. 37-90). London, Croom Helm.
- TREVARTHEN, C. (ed.) (1990a). *Brain Circuits and Functions of the Mind. Essays in Honor of Roger W. Sperry*. Cambridge, Cambridge University Press.
- TREVARTHEN, C. (1990b). Growth and education in the hemispheres, στο C. Trevarthen (ed.), *Brain Circuits and Functions of the Mind. Essays in Honor of Roger W. Sperry* (σ. 334-363). Cambridge, Cambridge University Press.
- TREVARTHEN, C. (1992a). Πώς και γιατί επικοινωνούν τα βρέφη, στο Γ. Κουγιουμτζάκης (επιμ.), *Πρόσδος στην Αναπτυξιακή Ψυχολογία των Πρώτων Χρόνων* (σ. 13-32). Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- TREVARTHEN, C. (1992b). Κίνητρα γνώσης και συνεργασίας στη βρεφική ηλικία, στο Γ. Κουγιουμτζάκης (επιμ.), *Πρόσδος στην Αναπτυξιακή Ψυχολογία των Πρώτων Χρόνων* (σ. 33-48). Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- TREVARTHEN, C. (1993). The function of emotions in early infant communication and development, στο J. Nadel & L. Camaioni (eds), *New Perspectives in Early Communicative Development* (48-81). London, Routledge.
- TREVARTHEN, C. (1997). Η ποιητική του διαλόγου: Έρευνες για την ανθρώπινη συμπάθεια στις συνομιλίες με τα βρέφη. *Ψυχολογικά Θέματα*, 8, 1-3, 31-47.
- TREVARTHEN, C. (1998). The concept and foundations of infant intersubjectivity, στο S. Braten (ed.), *Intersubjective Communication and Emotion in Early Ontogeny* (σ. 15-46). Cambridge, Cambridge University Press.

- TREVARTHEN, C. (2000). Autism as a neurodevelopmental disorder affecting communication and learning in early childhood: Prenatal origins, post-natal course and effective educational support. *Prostaglandins, Leucotrienes and Essential Fatty Acids*, 63 (1/2), 41-46.
- TREVARTHEN, C. (2001a). The neurobiology of early communication: Intersubjective regulations in human brain development, στο A.F. Kalverboer & A. Gramsbergen (eds), *Handbook on Brain and Behavior in Human Development* (σ. 841-882). Dordrecht, The Netherlands, Kluwer.
- TREVARTHEN, C. (2001a). Autism, sympathy of motives and music therapy. *Enfance*, τχ. 1, 86-99.
- TREVARTHEN, C. (2002). Το μοίρασμα έχει νόημα: Η ευφυής γνώση, η σκέψη και η πράξη δεν μπορούν να κατακτηθούν στη μοναξιά. Ομιλία στο Συμπόσιο προς τιμήν του Jerome Bruner, με τίτλο «Μοιραζόμαστε, άρα υπάρχουμε». Ηράκλειο, 21-22 Οκτωβρίου 2002.
- TREVARTHEN, C. (2005). Action and emotion in development of cultural intelligence: why infants have feelings like ours, στο J. Nadel & D. Muir (eds), *Emotional Development* (σ. 61-91). Oxford, Oxford University Press.
- TREVARTHEN, C. (2007). Επικοινωνιακή μουσικότητα: Πώς αναπτύσσεται το νόημα στον ρυθμό και στη συμπλάνη, στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (επιμ.), *Συμπαντική Αρμονία – Μουσική και Επιστήμη. Στον Μίκη Θεοδωράκη*. Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (επί του πιεστηρίου).
- TREVARTHEN, C. & AITKEN, K.J. (2003) Regulation of brain development and age-related changes in infants' motives: The developmental function of «regressive» periods, στο M. Heiman & F. Plooij (eds), *Regression Periods in Human Infancy* (σ. 107-184). Mahwah, NJ, Erlbaum, σ. 107-184.
- TREVARTHEN, C. & HUBLEY, P. (1978). Secondary Intersubjectivity: confidence, confiding and acts of meaning in the first year, στο A. Lock (ed.), *Action, Gesture and Symbol: The Emergence of Language* (σ. 183-229). London, Academic Press.
- TREVARTHEN, C. & MARWICK, H. (1986). Signs of motivation for speech in infants, and the nature of a mother's support for development of language, στο B. Lindblom & R. Zetterstrom (eds), *Precursors of Early Speech*. (σ. 279-308). Basingstoke, Hampshire, Macmillan.
- TREVARTHEN, C., KOKKINAKI, T. & FIAMENGHI, G.A. JR. (1999). What infants' imitations communicate: With mothers, with fathers and with peers, στο J. Nadel & G. Butterworth (eds), *Imitation in Infancy* (σ. 127-185) Cambridge, Cambridge University Press.
- TREVARTHEN, C., AITKEN, K.J., VANDEKERCKHOVE, M., DELAFIELD-BUTT, J. & NAGY, E. (2006). Collaborative regulations of vitality in early childhood: Stress in intimate relationships and postnatal psychopathology, στο D. Cicchetti & D.J. Cohen (eds), *Developmental Psychopathology, Volume 2, Developmental Neuroscience*, σ. 65-126. Second Edition. New York, Wiley.
- TSIANTIS, J. (ed.) (1995). The children of PIKPA Leros, *British Journal of Psychiatry*, 168 (Supplement 28).
- ΤΣΙΑΝΤΗΣ, Ι. (2005). Η παιδοψυχιατρική μονάδα στο Γενικό Νοσοκομείο και η σύνδεσή της με την κοινότητα. Πραγματικότητα και προοπτικές στη χώρα μας. *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 92, 18-27.